

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ  
Сумська філія**

**ПАНКРАТОВА ВІКТОРІЯ ОЛЕГІВНА**

**ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ:  
загальнотеоретична характеристика**

Монографія

Суми – 2016

УДК 340.13

Рецензенти:

*Грובה В.П.*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

*Ткаченко А.О.*, кандидат історичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Сумського державного університету

*Холод Ю.А.*, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри загально правових дисциплін Факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ.

Панкратова В.О. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика: монографія / В.О. Панкратова – Суми, 2016. – 185 с.

Монографію присвячено розкриттю загальнотеоретичної характеристики принципу правової визначеності. Розкрито історичні витoki та сутність принципу правової визначеності. Визначено, що правову визначеність потрібно розглядати як комплексну правову категорію, що відображається в поінформованості особи щодо свого правового статусу в державі та суспільстві й гарантує його стабільність. Надано загальну характеристику вимогам, що впливають з принципу правової визначеності в правотворчому процесі, які автор поділяє на змістовні та процедурні. Проаналізовано вимоги, що впливають з принципу правової визначеності в процесі правозастосування.

Книга адресована науковцям, викладачам, аспірантам та студентам юридичних вищих навчальних закладів, а також усім кого цікавлять питання теорії права.

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕДМОВА</b> .....	3
<b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ</b> .....	5
1.1. Історичні витoki принципу правової визначеності.....	5
1.2. Сутність принципу правової визначеності .....	25
Висновки до розділу 1.....	54
<b>РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ НА ПРАВОТВОРЧІСТЬ</b> .....	57
2.1. Вимоги до змісту нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності .....	57
2.2. Основні аспекти процедури прийняття нормативно-правових актів у контексті принципу правової визначеності.....	82
Висновки до розділу 2.....	104
<b>РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ</b> .....	107
3.1. Вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правозастосування.....	107
3.2. Роль принципу правової визначеності в прийнятті судового рішення .....	126
Висновки до розділу 3.....	150
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	154
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	161

## ПЕРЕДМОВА

Принцип правової визначеності знаходить свій прояв як у національному, так і європейському праві, зокрема в практиці Європейського суду з прав людини та є джерелом права Європейського союзу. Так, Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на важливості забезпечення правової визначеності та вказував, що принцип правової визначеності невід'ємно властивий праву Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, з чого випливає, що він є обов'язковим для всіх країн - учасниць Конвенції, у тому числі й для України.

Набувають актуальності питання, пов'язані з утіленням принципу правової визначеності в процесі правотворчості, оскільки в умовах суттєвої суперечливості правової бази, невизначеності та дублюванні норм права під загрозою стає стабільність правового статусу особи, зрозумілість прав та обов'язків, свобода дій і рішень особи.

Наявність принципу правової визначеності в правозастосовчому процесі має важливе процесуальне значення. Адже передбачуваність застосування нормативно-правових актів необхідна для визначення обсягу прав осіб та забезпечення відповідності їх поведінки правовим обмеженням. Вагоме значення в даному аспекті також набуває судове рішення, яке повинно бути остаточним та підлягати виконанню.

Актуальність дослідження принципу правової визначеності полягає також у тому, що ігнорування вимог правової визначеності щодо судового рішення може призвести до порушення права особи на справедливий суд та зокрема до свавілля.

Зазначене вище зумовлює необхідність загальнотеоретичного комплексного аналізу принципу правової визначеності, вимог, які складають його зміст у процесі правотворчості та правозастосування, що разом свідчить про актуальність обраної теми.

# РОЗДІЛ 1.

## ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

### 1.1. Історичні витоки принципу правової визначеності

Вимога визначеності – одна з перших і найсуттєвіших вимог, що висуваються людиною до права. Її важливість досить давно усвідомлюється європейською культурою. Основу принципу правової визначеності (правопевності) утворює концепція передбачуваності. Згідно з нею люди повинні мати змогу планувати свої дії із упевненістю, що знають про їх правові наслідки [1, с.25]. Визначеність є вагомою правовою цінністю й елементом правової держави. Важливість принципу правової визначеності зумовлена необхідністю його застосування як в правотворчому, так і правозастосовчому процесах. Зокрема він вимагає, щоб нормативно-правові акти були чіткими, простими, діяли на майбутнє й обов'язково виконувалися.

Певні ідейні витоки «визначеності» можна простежити вже в давньогрецьких філософів. Відомий давньогрецький філософ, учений-енциклопедист Аристотель розглядав закони як інститут, необхідний громадянам, щоб вони могли іменуватися «вільними» [2, с. 68]. Як зауважує Леоні Бруно, коли Аристотель вихваляє правління за допомогою законів «government of laws», досить імовірно, що він має на увазі ті загальні правила, заздалегідь відомі всім громадянам, які в його час писалися на стінах громадських будівель або на спеціальних дошках з дерева чи каменю, наприклад, «kurbeis», які з цією метою використовували афіняни. Ідеал писаного закону, який би знав і розумів кожен громадянин ... - це один із дорогоцінних дарів, який батьки західної цивілізації заповіли нащадкам. Цицерон слідував цій концепції Аристотеля у своєму відомому вислові з «oratio pro Cluentio» (промови на захист Клуенція): «omnes legum servi sumus ut liberi esse possimus» (ми всі повинні підкорятися закону, щоб залишатися вільними). Цей ідеал визначеності був упроваджений і розвинений на Європейському

континенті в результаті тривалої низки подій. [3, с. 90-91].

При з'ясуванні питання про історичні витoki правової визначеності, на нашу думку, доречно розпочати з грецької концепції правової визначеності, яка досить детально висвітлена в праці італійського юриста, громадського діяча Л. Бруно «Свобода і закон».

Грецька концепція правової визначеності пов'язується з ідеєю визначеності закону. У Стародавній Греції законодавчу функцію здійснювали народні законодавчі збори і загальні правила, сформульовані в письмовому вигляді такими зборами, протиставлялися довільним указам тиранів. Проте в другій половині V-IV століттях до н.е. грекам, особливо афінянам, належало зіткнутися з серйозними проблемами такої законотворчості. Зокрема всі закони були «визначеними» (тобто точно сформульованими та записаними), хоча при цьому ніхто не був упевнений у стабільності такого закону, який міг втратити чинність у результаті прийняття нового.

Реформування афінської конституції Тисаменом наприкінці V століття до н.е. надає нам приклад засобу захисту від цієї незручності, який міг би бути корисним і сучасним політикам, а також спеціалістам з політичних наук. При ньому в Афінах була встановлена жорстка та складна процедура, щоб ввести в рамки законодавчі новації. Спеціальний комітет магістратів «Nomotetai», завдання якого полягало в тому, щоб охороняти існуюче законодавство від нових законопроектів, ретельно вивчав кожен законопроект, запропонований будь-яким громадянином. Зазначимо, що для Афін була притаманна пряма форма демократії, при якій кожна людина, що належала до загальних народних зборів, мала право запропонувати проект закону, тоді як у Римі воно було тільки у виборних магістратів. Законодавча ініціатива була відповідальною справою, оскільки, у разі, якщо закон був схвалений зборами, його автор відповідав за нього. При виникненні ситуації, коли будь-який громадянин, який діяв проти автора закону як позивач, міг довести, уже після схвалення закону зборами, що в новому законодавстві є вагомі недоліки або воно суперечить більш старішим законам, що діють в Афінах, автор закону міг бути підданий

суду, а покарання бували дуже суворими, аж до смертного вироку, хоча, як правило, поширеним засобом відповідальності була сплата штрафу. Як зазначає Л. Бруно, визначеність закону в сенсі письмового формулювання відноситься до ситуації, яка неминуче включає можливість того, що чинний закон може бути в будь-який момент замінений наступним законом. Чим більш інтенсивним і прискореним є процес законотворчості, тим менше визначеності в питанні про те, скільки часу буде діяти чинне законодавство. Більше того, немає нічого, що заважало б змінити якийсь цілком визначений закон шляхом іншого закону, не менше визначеного, ніж попередній [3, с. 98-99]. Таким чином, для Стародавньої Греції була властива короткострокова концепція закону, що полягала в чітких формулюваннях правил у письмовому тексті.

Інший підхід до визначеності можна простежити в Давньому Римі, в основі якої лежить довгострокова концепція закону. Відповідно до неї закон не міг бути змінений непередбачено та не залежав від стихійних дій senatorів чи інших вищих посадових осіб. Тому в даному випадку закон діяв на тривалий час, що надавало йому стабільності, а населенню – упевненості в стійкості правових відносин, які врегульовувались відповідним законом.

Крім того, правова визначеність процесуальних норм полягала також у встановленні процесуальних строків – півдобі, тиждень, півтора року тощо. Визначились умови проведення судових засідань при відсутності однієї із сторін, встановлювалась відповідальність за неприбуття на судове засідання, умови примусового приведення відповідача до суду, умови поручительства як гарантії забезпечення явки відповідача до суду та відповідальність за перешкодження прибуття до суду.

Визначальним етапом у розвитку ідеї правової визначеності стало надання нормам письмової форми. На відміну від звичаїв, писані джерела права врегульовували суспільні відносини, що існували на той час чіткіше, а це робило їх більш стабільними. Також норми права отримували більший ступень правової визначеності.

Важливою правовою пам'яткою є Закони XII таблиць (451-450 до н. е.) –

звід законів Давнього Риму. Передумовою створення Законів XII таблиць стало невдоволення плебеїв проти патрициїв через нечіткість та невизначеність діючого звичаєвого права. Застосування права знаходилося в той час виключно в руках патриціанських магістратів, і ця неясність права відкривала можливість для всяких зловживань з боку останніх [4, с.118]. Тому важливим питанням стало надання праву чіткості за допомогою письмового закріплення, яке надало б можливість послабити протистояння патрициїв та плебеїв. Саме ці події й передували створенню Законів XII таблиць, які регулювали практично всі сфери життя та були записом звичаєвого права.

З історичних джерел відомо, що Закони XII таблиць були написані на 12 мідних (в деяких джерел зустрічається вказівка про дерев'яні) дошках, які були опубліковані для загального відома й виставлялися на міській площі - Форумі. Тому кожен міг ознайомитися зі змістом Законів, а отже, не міг посилатися на їх незнання. Важливим з точки зору правової визначеності є й те, що Закони XII таблиць сформульовані чітко, лаконічно та доступно для розуміння тими, на кого вони розраховані.

За деякими відомостями, від усякого юнака, що вступає в ряди громадян, вимагалось знання законів напам'ять. Вважалося, що без цього не можна виконувати обов'язки громадянина, особливо суддівські [5].

Можна зробити висновок про те, що важливе значення Закони XII таблиць мали в першу чергу для римського права, оскільки сприяли його подальшому вдосконаленню та розвитку. При цьому можемо констатувати, що в першій кодифікації римського права присутні окремі елементи правової визначеності: знання громадянами своїх прав та передбачення наслідків своїх дій.

Слід зазначити, що витoki правової визначеності знаходять свій вияв при наданні звичаям письмової форми. Адже правила, сформульовані державою, були відомі населенню, тому особа мала можливість спрогнозувати наслідки своїх дій, вимагати реалізації своїх прав. Як влучно зазначає Ю.І. Матвеева, з моменту виникнення необхідності в письмовій формалізації правових норм виникла потреба в правовій визначеності, під якою тривалий час розуміли саме



визначеність письмового закону [6, с. 363].

Важливим етапом формування принципу правової визначеності є створення кодифікованих Юстиніанівських збірників римського права, які відомі як «Corpus juris civilis». Дана кодифікація слугувала упорядкуванням законів, які накопичились протягом тривалого часу, зокрема праць римських юристів та стала основою для створення єдиної правової системи. Слід зауважити, що досить багато положень, що містилися в джерелах римського права, були застарілими або містили протиріччя й потребували перегляду, а отже, й пристосування до потреб тодішнього часу.

Значення римського права в історичному аспекті та для сучасності обґрунтував російський цивіліст Й.О. Покровський: «В кодифікації Юстиніана римське право отримало своє завершення; робота античного світу була завершена та зведена до компактної форми» [7, с. 268]. Слід відзначити, що упорядкування, надання положенням єдності, усунення суперечностей є важливою вимогою правової визначеності. У зв'язку з цим кодифікація Юстиніана по суті заклала основи правової визначеності.

Видається, що витoki принципу правової визначеності знаходять свій прояв у судочинстві Риму. Адже саме в судовому процесі Древнього Риму з'явився й набув подальшого розвитку термін «res iudicata», яким зараз прийнято позначати одну зі складових принципу правової визначеності. У Дигестах Юстиніана (Фрагменти 17, 18 Титул I Книга V) термін «res iudicata» застосовується у значенні «вирішена справа» або «справа, за якою винесено рішення».

Витoki «res iudicata» знаходяться в давньоримському судочинстві, історія якого визначається трьома періодами: «legis actiones» (легісакційний процес); «actiones per formulas» (формулярний процес); екстраординарний процес.

«Res iudicata» в римському праві пов'язується із прийняттям судового рішення та набрання ним законної сили. Легісакційний і формулярний процеси характеризувались тим, що рішення, яким спір між сторонами вирішувався по суті, за загальним правилом оскарженню не підлягало – воно вступало в

законну силу, приймалося за істину й підлягало виконанню [8, с. 76]. Вступ рішення в законну силу означав отримання ним значення непорушного авторитету для сторін: законна сила рішення суду кваліфікувалася як (формальна) істина – «*res iudicata pro veritate accipitur (habetur)*» (судове рішення повинно прийматись за істину) [9, с. 276].

Правова визначеність яскраво простежується в позитивному ефекті судового рішення, який проявлявся для сторін спору в тому, що вирішення існуючого спірного питання визнається за істину – «*res iudicata pro veritate habetur*», яка має для учасників спору у справі обов'язкову силу (Фрагмент 25 Титул I Книги V Дигест Юстиніана) [10, с. 29].

Прийняте рішення, яким спір вирішувався остаточно, обумовлювало виникнення в позивача права на новий позов про виконання рішення суду – «*actio iudicati*», який міг бути поданий лише після закінчення 30 днів з дня винесення рішення. *Aeris confessi rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunt. Post deinde manus iniectio esto. In ius ducito* - Нехай будуть [дані боржнику] 30 пільгових днів після визнання [ним] боргу або після постанови [проти нього] судового рішення. [Після закінчення зазначеного терміну] нехай [позивач] накладе руку [на боржника]. Нехай веде його на судочинство [для виконання рішення] (Закони XII таблиць, табл. III, фр. 1-2) [11].

Правило, яке сформульоване римськими юристами-класиками та забезпечувало «*res iudicata*» звучало так: «*ne bis de eadem re sit actio*» - не бути двічі позову по одній і тій же справі [8, с.77]. Тобто правова визначеність забезпечувалась системою оскарження та підставами скасування судових актів.

У рамках екстраординарного процесу («*extra ordinem cognitio*») розгляд справи здійснювався магістратом або чиновником, рішення якого ставало наказом державного органу. Д.В. Дождев при розгляді судового рішення в римському праві уникає формулювання «законна сила» і говорить про «ефект судового рішення і його нормативну силу». Учений вказує на неприпустимість повторного розгляду справи в негативному плані, заснованого на «*exceptio rei iudicatae*» (преклюзивний ефект), а також у позитивному - неприпустимість

розгляду в інших процесах питань, які вже розглянуті судом (преюдиціальний ефект) [12, с.247-249.].

Умовою для існування преклюзивного ефекту послужила зміна юрисдикційної складової судового рішення: воно стає наказом органу державної влади. Тому сила такого судового рішення залежить від місця суду, який виніс рішення, в ієрархії судових інстанцій [9, с. 276].

Для екстраординарного процесу була характерна апеляційна форма оскарження судового рішення. Для перегляду судового рішення потрібно було подати на нього скаргу. На рішення «*praefectus urbi*» можна було подавати скарги: на рішення правителя провінції – «*praefectus praetorio*» (начальнику імператорської гвардії), а на його рішення - імператору. Дана апеляційна процедура здійснювалась як в усній формі (через вимову фрази «Я подаю апеляцію»), так і в письмовій формі ( подання апеляційної таблички, протягом 2-3 днів (10 днів - згідно з Новелами Юстиніана), починаючи з того дня, коли сторони дізналися про судове рішення. Судове рішення, яке не було оскаржене, вважалось остаточним з моменту спливу строку на апеляцію, і починався процес його виконання. Якщо рішення було оскаржене, то виконання тимчасово зупинялося [13, с. 287-288].

Але слід зауважити, що, не дивлячись на достатньо досконалі положення щодо остаточності судового рішення, повноцінній реалізації принципу правової визначеності на перешкоді ставала бюрократична ієрархія державного апарату. Тому початий спір міг тривати протягом невизначеного терміну, так як дозволялось переносити його з одної до іншої інстанції, аж до імператорської канцелярії. Виконання рішень становило останню заключну частину провадження.

Для посткласичного періоду розвитку римського права характерна наявність протилежних тенденцій цивільного процесу. При Юстиніані з посиленням деяких елементів, що забезпечують правову визначеність: встановлення суворої ієрархії судових інстанцій; максимальної триступеневої системи проходження кожної справи; закріплення спеціальної підсудності в

справах на велику суму (префект преторія), рішення по яких не підлягають апеляції, але можуть бути скасовані за постановою того ж суду [12, с. 261], одночасно з'являються передумови, що свідчать про затягування процесу. Після закінчення трьох років скасовувався преклюзивний ефект рішення, у зв'язку з чим можливість повторити процес стала залежати від характеру рішення, яке нерідко допускало перегляд справи; стає можливим винесення кількох рішень у ході одного судового розгляду - по окремих, попередніх питаннях і по справі в цілому, - на кожне з яких могла бути подана апеляція [14].

Як зауважує І.В. Рехтіна, категорія «правова визначеність» («*res judicata*») зародилася в рамках інституту судового рішення та безпосередньо використовувалася при позначенні законної сили судових рішень і остаточності судового акту. Рівень розробленості інституту законної сили судового рішення, що забезпечує в сукупності з іншими елементами правову визначеність правовідносин, дозволив римським юристам надати римському праву той вигляд, який забезпечив йому місце в історії як свого роду загальної догми й універсальної конструкції правових інститутів і норм [14]. Адже відомий вираз Р. Ієрінга «Шляхом римського права, не перевершивши його, слідуючи від нього – це девіз, в якому полягає значення для нового світу» підтверджує провідну роль римського права для сучасності. [15, с. 12]. Тому положення, які впливають з «*res judicata*», можна вважати передумовою для подальшого розвитку та формування принципу правової визначеності в процесі правозастосування. Адже на сучасному етапі «*res judicata*» Європейський суд з прав людини використовує в значенні остаточності судового рішення.

При розгляді питання про історичні особливості формування та розвитку принципу правової визначеності не можна не звернути увагу на таке історичне джерело, як Салічна правда.

Салічна правда є збірником ранньофеодального права германських племен. Її було укладено на рубежі V-VI ст.ст. Салічна правда регулювала внутрішньо-общинні відносини і в основному містила норми кримінального та процесуального права. Важливість даного джерела зумовлюється тим, що

Салічна правда є основою, з якого беруть початок джерела права феодального суспільно-економічного ладу Європи. Варто зауважити, що Салічна правда, не дивлячись на примітивність регульованих нею відносин, важливе значення має й для становлення ідеї правової визначеності. Отримавши письмове закріплення, звичаєве право надавало правовим відносинам більшої сталості й визначеності.

При висвітленні питання щодо генезису принципу правової визначеності не можна оминати увагою й вітчизняні кодифікаційні збірники юридичних норм. Зокрема центральне місце серед них належить Руській Правді - визначальній пам'ятці Київської Русі. Руська Правда в аспекті даного дисертаційного дослідження становить інтерес у контексті того, що ця пам'ятка будувалася за казуальною системою: визначала правове положення окремих груп населення, законодавець прагнув передбачити всі життєві ситуації. Руська Правда мала важливий вплив на всі наступні правові пам'ятки в історії України, зокрема на Литовські Статути 1529 р., 1566 р., 1588 р. Особливий вплив Руської Правди відчутний в першому Литовському статуті. З точки зору принципу правової визначеності важливим є те, що видання Литовських Статутів слугувало уніфікацією правової системи давньоруських земель з литовським правом.

Слід зазначити, що в роботах діячів епохи Середньовіччя можна простежити ідею про визначеність права, яка не обмежувалась лише формальною визначеністю норм права. Як приклад можна навести вчення Ф. Аквінського про закони.

Ф. Аквінський установив чотири типи законів, причому сутність деяких із них мало узгоджувалася з указаними ознаками. Мислитель вважав, що його чотири типи закону - це чотири форми розуму, які проявляються на чотирьох рівнях космічної реальності, але скрізь залишаються одним розумом. Ось назви, які він дав цим формам: вічний закон, природний закон, людський закон, божественний закон. Усі ці закони, за вченням Ф. Аквінського, зв'язані між собою ниткою субординації. Фома Аквінський наголошує, що законам потрібно

підпорядковуватися, але й закони у свою чергу повинні відповідати вимогам, які полягали в розумності веління, відповідності загальному благу, мали бути опублікованими, та орган, що їх видає, повинен бути компетентним [16, с.100].

Саме в такій ознаці як опублікування впливає вимога визначеності. Адже опублікування надає можливість ознайомитись зі змістом акту та визначити його наслідки при вчиненні тих чи інших дій.

Слід також зазначити, що уявлення Аквінського про право взагалі і природне право, зокрема подібні поглядам грецьких і римських стоїків з їх трактуванням визначеності права. Природноправові норми вони вважали ідеальними з точки зору їх конкретності та відповідності нормам людських відносин. Природне право вони розглядали як загальний закон, суть якого визначалась природою та всесвітом.

Продовжуючи тему особливостей закону, необхідно вказати на правові погляди Ф. Бекона. Міркування Ф. Бекона, викладені в праці «Велике відновлення наук» в окремому розділі «Взірець трактату про загальну справедливість, або Про джерела права, в одній главі, у формі афоризмів», не втратили своєї значущості й у наш час. На його думку, закони - це «якоря держави» і разом з тим «головна сила і знаряддя» для досягнення «щастя громадян», процвітання суспільства і міцності підвалин влади. Але більшість законів виявляються непридатними до виконання цих цілей. «Тому, - писав Бекон, - ми хочемо в міру наших можливостей показати, що деякі закони мають стати свого роду «законами законів» і визначати, що в кожному окремому законі добре і що погано». Під цими «законами законів» по суті мається на увазі теорія законів, учення про закон як джерела чинного позитивного права [17, с. 207].

Основні вимоги, яким повинен відповідати хороший (справедливий) закон, складаються, по Бекону: чіткий зміст; справедливість вимог; легкість виконання; закон повинен узгоджуватись з формою держави та має породжувати добродетельність у громадянах. Зауважимо, що Ф. Бекон вимоги до закону розглядав в достатньо широкому значенні. Це й вимоги до змісту

закону, до процесу його застосування й навіть позитивний соціальний ефект, оскільки закон повинен породжувати моральні якості й чесноти у громадян.

Точність та справедливість закону, за Ф. Беконом, взаємопов'язані явища. У VIII Афоризмі говориться про головну чесноту закону – точність: «Точність настільки важлива для закону, що без цього він не може бути справедливим. Адже «якщо труба видасть невірний звук, хто підніметься на битву?». Подібним же чином, якщо невірний голос видасть закон, хто стане коритися йому? Тому, перш ніж нанести удар, закон повинен спочатку попередити про це [18, с. 486].

Варто звернути увагу, що Ф. Бекон говорить й про джерела незрозумілості законів: «Вона може бути результатом або надмірної кількості законів, особливо якщо сюди домішуються застарілі; або двозначного, або незрозумілого і не дуже виразного їх викладу; або недбалого чи невмілого тлумачення законів; або, нарешті, суперечливості та несумісності судових рішень» [18, с. 497]. Філософ застерігає від таких явищ. Одним із засобів недопущення незрозумілості законів убачає в необхідності створення єдиної юридичній термінології, понятійного апарату. Він пропонує законодавцю вживати спільні терміни при створенні законів, які б досить ясно формулювали волю законодавця.

Отже, ідея правової визначеності простежується в поглядах Ф. Бекона при дослідженні особливостей закону, зокрема його точності та зрозумілості, несуперечливості та однозначності.

При висвітленні тематики, доцільно звернутись до правових учень Томаса Гоббса. Окремим і відносно самостійним напрямком державної діяльності Т.Гоббс вважав законодавство й законодавчу функцію. При цьому самі закони він поділяв на дві основні групи: природні та громадянські. Для Т. Гоббса закон це насамперед зобов'язання, а отже, питання про те, хто саме його приймає (верховний суверен чи певний законодавчий орган), має другорядне значення. Законодавча функція розглядалась Т. Гоббсом не стільки як відокремлений напрям діяльності держави, скільки як форма реалізації волі суверена. Тому в

даному аспекті для Т. Гоббса важливими були вимоги саме до змісту закону. Серед них він виокремлював наступні: закони повинні бути зрозумілими тим, до кого вони спрямовані, закон не є чинним, якщо невідомо, хто його видав, закон черпає свою силу лише від суверена тощо) [19, с. 101]. Отже, як бачимо, Т.Гоббс наголошував на ясності та передбачуваності законів, тому в даному випадку ми також можемо простежити ідею правової визначеності.

З принципу правової визначеності випливає ряд вимог до нормативно-правового акту, зокрема чіткість, доступність, несуперечливість тощо. Саме такі вимоги вже можна зустріти у фундаментальній праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів». У книзі 26 «Про закони стосовно порядку речей, який вони визначають» розділ 16 присвячений тому, що слід мати на увазі при створенні законів. Так, Ш. Монтеск'є зазначає: стиль законів має бути зрозумілим і простим; пряме значення завжди зрозуміліше, ніж непряме; закони не повинні бути ледве вловимими; вони призначені для людей простого мислення; тож їхній рівень - не вершини мистецтва логіки, а звичайнісінький розум сімейства; якщо немає потреби передбачати в законі винятки і застереження, то набагато ліпше буде їх уникати. Такі подробиці занурюють людей у нові подробиці [20].

Таким чином, можна зробити висновок, що в даній праці Монтеск'є підпорядковуватися закладені підвалини правової визначеності, що виявляється в чіткості, зрозумілості, простоті закону.

Відомий італійський юрист та публіцист Чезаре Беккарія в трактаті «Про злочини та покарання» висловлює важливий принцип, який є актуальним і в наш час: «Тільки закони можуть встановлювати покарання за злочини, і, що право їх видавати може належати тільки законодавцю як представнику всього суспільства..» [21, с. 72].

Розглядаючи загальні питання злочину та покарання, Ч. Беккарія сформував положення, які важливі для розуміння принципу правової визначеності: «Якщо закони не точно й твердо визначені та не від слова в слово розуміються; якщо не та єдина посада судді, щоб розібрати й визначити, яка дія не відповідає закону ... то стан громадянина буде підлягати дивним пригодам»



[21, с. 271]. Мається на увазі, що правовий статус громадян буде нестабільним, й особа, вчиняючи ту чи іншу дію, не може в повній мірі передбачити її наслідки.

Особливої уваги заслуговує думка Ч. Беккарія щодо зрозумілих законів про покарання. Адже якщо будуть закони, де чітко визначені протиправні дії, то це буде корисно для кожного, і результатом буде те, що: «люди насолоджуються безпекою... без цього суспільство б руйнувалось» [21, с. 271].

Також Ч. Беккарія наголошує на простій мові написання законів та доступності останніх населенню: «Закони повинні бути писані простою мовою, і укладення законів має бути книгою вельми вживаною, яку за малу ціну можна було дістати як абетку [21, с. 272].

Ю.І. Матвеева зазначає, що Ч. Беккарія впевнений, що невігластво та відсутність чіткого уявлення про покарання сприяють «неприборканості пристрастей», а тому чим більше буде громадян, які розуміють і читають закони, тим менше буде злочинів. У зв'язку з цим він вбачає велику користь у книгодрукуванні, яке зробило громадськість «хранителем священних законів», оскільки вирвало їх з вузького кола обраних осіб та сприяло тому, що в Європі зменшилась кількість жорстоких злочинів [6, с. 364].

Важливий постулат, який простежується в поглядах Ч. Беккарії, – заборона тлумачення норм законів суддями, оскільки воно може призвести до свавілля з боку останніх. Судді повинні застосовувати закон відповідно до його буквального значення. Але слід зауважити, що дана теза притаманна ще римському праву, коли Юстиніан визнавав за собою монополію тлумачення («*ejus est interpretare legem, cujus est condere condere*» - той, хто пише, повинен давати цьому тлумачення). Отже, заборона тлумачення суддями законів була тривалий час своєрідною гарантією стабільності правового статусу особи. Хоча така практика, як зазначає С.П. Погребняк, виявилась нераціональною, і у ХХ ст. і від неї відмовились [22, с. 68].

При висвітленні даного питання не можна обійти увагою вчення видатного німецького філософа Г. Гегеля, адже і в його поглядах є витoki принципу

правової визначеності. У своєму політико-правовому вченні Г.Гегель доводив, що зміст права може бути перекручений у процесі законотворчості. Тому важливою є теза про заперечення ідеї ототожнення права й закону. Оскільки лише закономірне в позитивному праві законне та правомірне. За природою ж позитивне право як ступінь самого поняття права - розумне. Закон - конкретна форма вираження права. Гегель обґрунтовує необхідність публічного оголошення законів, публічного судочинства, суду присяжних у громадянському суспільстві [23, с. 135]. У вченні Гегеля простежується важлива вимога принципу правової визначеності – обов'язкове оприлюднення закону. Адже якщо особа буде проінформована про закон, вона може на нього покладатися, планувати свою поведінку.

Продовжуючи тему чіткості закону, слід згадати правові вчення Дж.Бентама, який визнавав, що ідеальною формою права є лише закон. Закон повинен бути загальнодоступним і відрізнитися ясністю та простотою викладу. Пов'язуючи право цілком з волею суверена, Дж.Бентам не визнавав ієрархії норм. Автор вважав, що закон повинен бути відомий, тобто він повинен бути доведений до відома тих, хто буде виконувати його положення. Дж.Бентам запропонував таке визначення закону: це набір знаків, що виражають волю, встановлену чи санкціоновану сувереном в державі щодо бажаної в певній ситуації поведінки особи або групи осіб, які мають виконувати його положення. Визнаючи як досконалу форму права тільки закон, Дж.Бентам критикував систему прецедентного права Англії. Недоліком прецедентного права він вважав те, що воно створюється без будь-якої участі народу, а інколи взагалі народу невідоме. Писані закони він називає істинними, оскільки вони не залежать ні від суперечливого звичаю, ні від мінливого тлумачення, ні від наявних знань, які можуть бути помилковими. Саме писані закони є виразом позитивної та визначеної волі, відомі та загальнодоступні, на відміну від писаного права. На думку автора, поширення знання положень законів визначається кількістю осіб, на яких цей закон буде мати вплив. Дж. Бентам вважав, що однією зі складових успіху майбутнього законодавства є його

чіткість і очевидність. Підстави прийняття закону повинні бути добре роз'яснені та базуватися на загальних, очевидних для всіх засадах. Закони повинні мати не імперативний характер, а більшою мірою роз'яснювальний, апелювати не до беззаперечного підкорення, а до усвідомленого. Загальнодоступність, точність, одноманітність і простота – якості, що необхідно поєднати. При складанні Кодексів необхідно враховувати національну специфіку, а не відтворювати вже існуючі західноєвропейські моделі. Дж. Бентам наполягав на проведенні публічного обговорення законопроектів, а створенням законодавства, на його думку, мають займатися професійні політики [24, с. 432-434].

Отже, можна простежити спільність у вище зазначених поглядах філософів Середньовіччя та Нового часу, які полягали в тому, що закон повинен бути точним, простим для сприйняття та передбачувальним. Фактично – це вимоги до нормативно-правових актів, що випливають з принципу правової визначеності та слугують своєрідною гарантією правового статусу особи, упевненості людини у своїх діях та наслідках, які можуть за них настати.

У політично-правових ученнях XIX ст. теж простежуються ідеї правової визначеності, зокрема при класифікації та встановлення вимог до закону. У праці «Виправдання добра» В.С. Соловйов визначив три безумовні відмінні риси закону (позитивного права) – публічність, конкретність та реальне застосування [6, с. 367]. Так, у першій рисі – публічності, знаходить свій прояв така вимога принципу правової визначеності, як обов'язкове оприлюднення закону. Адже доведення змісту закону до відома населення надасть йому змогу планувати свої дії відповідно до закону, а отже передбачати й їх наслідки.

Конкретність закону полягає в тому, щоб його норми були зрозумілими й прямо однозначно врегульовували правовідносини, а не заставляли поглинатись в абстракцію, щоб на інтуїтивному рівні здогадуватись про правила поведінки, які вимагаються.

Важливою рисою закону є його реальне застосування. Дане положення є важливим з точки зору правової визначеності, оскільки закон, яким би чітким,

зрозумілим, доступним він не був, його сенс втрачається, якщо його не можна застосувати на практиці. Тому, на нашу думку, у поглядах В.С. Соловйова, доречно поєднуються вимоги, що випливають з принципу правової визначеності як щодо змісту та процедури прийняття закону, так і щодо процесу його застосування.

Принцип правової визначеності в науковій літературі досить часто розглядають як елемент верховенства права, що є важливою ознакою правової держави. Значний внесок в обґрунтування правової держави було зроблено видатним українським правником, філософом, громадським діячем Богданом Олександровичем Кістяківським.

На його думку, виданий закон ще не є чинним правом. Усе, що законодавець у змозі створити, це лише план, лише проект майбутнього життєвого порядку. При цьому правознавець уточнює, що ті зміни, під які підпадає закон при своєму застосуванні, мають не випадковий і несвавільний характер. Закон - це тільки зразок рішення, яке пропонується судді. Відповідно, закон не є вичерпним джерелом конкретного рішення. Надані судді юридичні норми та конкретна ситуація, за висловлюванням Б.О. Кістяківського, тільки сировина для отримання чинного права, при цьому суд являє собою установу, у якій констатується й встановлюється право. У зв'язку з цим навіть законодавець, на переконання дослідника, не є вищим тлумаченням справедливості, причому саме поняття права не полягає виключно в законодавчих нормах. З урахуванням цієї обставини вчений формулює проблему індивідуалізації закону, а основний засіб її вирішення вбачається в тлумаченні судом абстрактних норм закону. Головним пояснюючим фактором при цьому визнаються закономірності соціальних впливів на право [26, с. 9].

Варто відмітити працю В.В. Берві-Флеровського «Свобода речі, терпимість и наши законы о печати», у якій автор сформулював сутність принципу правової визначеності наступним чином: законодавство слід постійно, наскільки це можливо, очищати від невизначених законів. Нехай законодавці подумують, яке злочасне положення громадянина кожен раз, коли

він не може з точністю вирішити, де закінчується його право та починається злочин [27, с.239].

На початку ХХ століття один із провідних правників Росії Й.О. Покровський у своїй праці «Основні проблеми цивільного права» дав оцінку принципу правової визначеності. Цивіліст вказав: «Одна з перших і найбільш істотних вимог, яка пред'являється до права є вимога визначеності правових норм. Якщо кожна окрема людина має підпорядковуватися праву, якщо вона повинна пристосовувати свою поведінку до його вимог, то очевидно, що першою умовою впорядкованості суспільного життя є визначеність цих вимог. Всяка неясність в цьому відношенні суперечить самому поняттю правопорядку та ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися... Індивід, поставлений обличчям до обличчя з суспільством, державою, має право вимагати, щоб йому було точно вказано, чого від нього хочуть і в які рамки його ставлять. Логічно це право на визначеність правових норм є одним з найбільш невід'ємних прав людської особистості, яке тільки собі можна уявити; без нього, по суті, взагалі ні про яке «право» не може бути мови» [28]. Вище зазначене твердження достатньо влучно розкриває значимість правової визначеності, яка є гарантією міцного правопорядку. У сучасних працях, присвячених принципу правої визначеності, досить часто автори для того, щоб наголосити на вагомості даного принципу наводять вище зазначену цитату. Вважаємо, така велика увага до даної тези зумовлена її лаконічністю, чіткістю й актуальністю для сучасної правової системи. Оскільки, якщо кожному члену суспільства зрозумілі його права та обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору.

Важливим для розуміння принципу правової визначеності є розгляд концепції верховенства права, класичне обґрунтування якої було надано відомим англійським юристом Альбертом Венном Дайсі в роботі «An Introduction to the Study of the Law of the Constitution» («Вступ до вивчення конституційного права» (1885 р.).

У доктрину верховенства права («the rule of law») А. Дайсі вкладає три

основні ідеї:

- захист людини від свавілля держави, а отже, право протиставляється кожній системі державної влади, в основі якої лежать дії свавільного характеру. Тобто мова також йде про те, що органи державної влади не повинні мати широкі дискреційні повноваження та межі цих повноважень повинні бути чітко визначеними;

- рівність усіх членів суспільства перед законом, незалежно від соціального положення чи займаної посади. Рівність проявляється в поширенні на посадових осіб такої ж дії законів і такої ж юрисдикції звичайних судів, як і на звичайних громадян. При викладенні даного положення А. Дайсі зазначає, що в Англії рівність перед законом знаходить на високому щабелі: «У нас будь-яка посадова особа, починаючи від першого міністра і закінчуючи останнім констеблем або збиральником податків, підлягає тій самій відповідальності, що і будь-який інший громадянин за вчинок, що суперечить закону. В судових звітах є маса справ щодо притягнення чиновників до відповідальності за правопорушення, які були вчинені ними під час виконання посадових обов'язків» [30, с.220]. Зокрема А. Дайсі вказує, що далеко не для всіх країн континентальної Європи така рівність перед законом притаманна.

- основним джерелом права є права людини, які не є наслідком проголошених в офіційному документі (писаній конституції) гарантій, а навпаки - сама конституція в англійському суспільстві є наслідком прав особи, бо ці права існували ще до виникнення й закріплення положень права, що складають конституцію, а свій конкретний зміст ці положення дістали в результаті витлумачення суддями сутності цих прав упродовж тривалого процесу розгляду конкретних справ у загальних судах. Тому кожна особа повинна мати права, які дозволяють їй реалізувати свої інтереси. У разі, якщо права порушені – особа має право звернутися до суду за його захистом [29, с. 63-64]. У даному аспекті А. Дайсі значний акцент робить на значенні судової влади, зокрема на її правотворчій функції.

Слід зазначити, що в А. Дайсі не було до кінця ясного бачення того, що

таке визначеність закону, коли він описував основні характеристики верховенства права. На перший погляд, це пов'язано з відсутністю зафіксованих письмово – отже, у якомусь розумінні «визначених» правил – у традиційному англійському загальному праві, включаючи конституційне право. Якщо визначеність була пов'язана тільки з письмовими правилами, ні загальне право, ні та його частина, яку можна назвати конституційним правом, принципово не могла бути визначеною [3, с. 88-89].

Підсумовуючи, зазначимо, що А. Дайсі такий елемент верховенства права як правова визначеність чітко не формулював. Але важливим у даному аспекті є те, що А. Дайсі верховенство права не розглядає як теоретичну, абстрактну категорію, а констатує реальну його дію. Уся його робота переведена в практичну площину, де в якості моделі виступає право Англії. Тому для розуміння витоків правової визначеності важливим є звернення до концепції верховенства права А. Дайсі, адже принцип правової визначеності на сучасному етапі розвитку права розглядається як його невід'ємний елемент.

Цікавими видають погляди на «визначеність» австрійського економіста Фрідріха фон Гаєка. З точки зору Ф. Гаєка, визначеність закону є найголовнішою умовою для економічної діяльності в суспільстві; саме ця риса сприяла процвітанню Західного світу в порівнянні зі Сходом, де визначеність закону була досягнута значно пізніше.

Визначеність закону також пов'язана з ідеєю кінцевих письмових формулювань таких, які в континентальній правовій системі називаються правовими нормами, у значенні, яке Ф. Гаєк вкладає в слово «визначеність» у своїх лекціях про верховенство права. Також важливим є переконання, за яким загальні нормативні положення, якщо вони сформульовані належним чином і відомі всім громадянам, забезпечують громадянам можливість планувати свою поведінку з точки зору її правових наслідків, або, висловлюючись словами Ф. Гаєка, «як правило, ті обставини, які знаходяться за межами його (індивіда) поля зору, не повинні бути підставою для застосування по відношенню до нього примусу» [3, с. 90]. Фактично це і є основна ідея правової визначеності,

яка полягає в чіткій визначеності закону, що надає можливість особі передбачити наслідки, які можуть настати за вчинені нею тих чи інших дій. Слід зауважити, що зміст правової визначеності та її призначення буде змінюватись залежно від типу праворозуміння. Наприклад, прихильники позитивістської концепції права під визначеністю розуміють точність та зрозумілість письмових формулювань, право ототожнюється із законом.

Представники реалістичної школи права скептично ставляться до «норм на папері», а отже, і до визначеності закону як такого. Будь-яка норма, незалежно від того, виражена вона в законі чи прецеденті, неминуче завмирає та відстає від життя. Представники реалістичної школи права зазначали, що в праві немає нічого вічного. Вони вважали, що право має постійно змінюватися, а це можливо лише в тому випадку, коли правотворчою силою буде суд. На думку Ю.І. Матвеевої, такий погляд на право не бере до уваги правову визначність, а в такому разі відсутня чіткість, зрозумілість та стабільність законодавства. У даному випадку суд становиться законодавцем та кожен справу може вирішувати на власний розсуд [6, с. 367-368].

Вважаємо точку зору науковця про те, що відкидання правової визначеності може призвести до хаотичності, а іноді й до свавілля з боку суду дискусійною. Оскільки стабільність законодавства та правова певність у країнах прецедентного права добре вживаються з судовою нормотворчістю, яка, попри всі свої недоліки, теж ґрунтується на принципі певності.

Інше бачення права закладено в природно-правовому типі праворозуміння. Зокрема з позицій тематики дисертаційного дослідження, доречно згадати погляди німецького філософа права Густава Радбруха, який вказував, що позитивістська абсолютизація закону фактично призводить до ототожнення права і сили, що може виявитись у свавільних, несправедливих законах. Філософ пропонує формулу, яка стала відомою як «формула Радбруха»: з метою забезпечення правопевності (правової стабільності, визначеності) позитивне право, що виходить від влади, має виконуватись навіть тоді, коли воно за змістом є неправильним і недоцільним; виключенням є ситуація, коли



чинний закон стає настільки кричуще несумісним зі справедливістю, що заперечує її, перетворюється на «законне неправо». Таким чином, абсолютно несправедливе право є неправом, оскільки право (включаючи позитивне) за своєю сутністю покликане слугувати справедливості. Критеріями визначення закону як абсолютно неправового є, по-перше, повна відсутність прагнення до справедливості й, по-друге, свідоме заперечення рівності в правотворчому процесі. Прикладом такого «законного неправо» є нацистське право [31, с.83]. За Г. Радбрухом в основі ідеї права лежать три елементи - справедливість, правопевність та доцільність, при чому перші два є абсолютними.

На сучасному етапі принцип правової визначеності є загальноновизнаною правовою концепцією як в романо-германському, так і в загальному праві. У романо-германській правовій системі принцип правової визначеності розуміється як чіткість, доступність, однозначність нормативно-правового акту, реалізація дискреції в межах чітко визначених законом тощо. У англо-американській правовій системі принцип правової визначеності часто пояснюється з точки зору здатності громадян організувати свої справи таким чином, щоб не порушувати закон. При цьому в рамках обох цих правових систем принцип правової визначеності розглядається як базове мірило законності законодавчих актів і адміністративних заходів, що виходять від органів державної влади [32].

## 1.2. Сутність принципу правової визначеності

З'ясування сутності принципу правової визначеності передбачає виявлення його природи, специфічних вимог, що розкривають його зміст. Важливим базисом для теоретичної науки є правові категорії, які узагальнюють в собі основні властивості правових явищ, виявляють зв'язки між ними та формують змістовні, абстрактні поняття в межах юридичної науки.

У зарубіжній літературі для позначення правової визначеності використовують термін правопевність, правова певність.

Німецька доктрина права оперує поняттям «Rechtssicherheit» (з німецької - правова стабільність, правова визначеність). У філософії права Г. Радбрух правопевненість розкриває в трьох контекстах:

- як правову безпеку, що означає захищеність правом, наприклад, від правопорушень;
- правову пізнавальність чи поінформованість, тобто можливість розуміння правових положень, здатність доведення фактів на засадах чіткого діючого права, а не його значення;
- правову стабільність або непорушність, правонаступництво, що полягає в незмінності правових положень та має на меті захист уже діючих положень, їхню зміну лише за вставленою процедурою [33, с.19].

Англійський відповідник правової визначеності - «legal security», що дослівно означає правова безпека.

У юридичній літературі наявні різні позиції щодо поглядів на сутність категорії «правова визначеність», що вказує на її складність та багатоаспектність.

Зокрема широке використання в науковому обігу категорії «правова визначеність» пов'язується з позитивним підходом до розуміння права як сукупності формально-визначених норм, прийнятих або санкціонованих державою. При цьому важливим моментом є те, що норма викладається в певній формі, порушувати яку не можна.

Отже, право ототожнюється із законом, тому важливо, щоб істинний сенс норм відповідав їх зовнішньому вираженню. Це слугує своєрідною гарантією щодо впевненості в діях влади по відношенню до громадян та межі свободи останніх.

Таким чином будь-яка норма є правило, сформульоване в словах, у вигляді логічного судження та граматичної пропозиції. Тому, як зазначає І.О. Ільїн, норма завжди існує у вигляді висловленої думки. Норма є обов'язкове правило, продумане (або придумане) розумною істотою й виражене в словах [34, с. 81]. Базуючись на позитивістському підході до права, такі учені, як С.С. Алексєєв,

О.В. Демін, О.Ф. Черданцев визначеність права пов'язують з його формальністю.

Так, С.С. Алексєєв до ознак права відносить формальну визначеність, яку розглядає у двох аспектах: як визначеність форми та як визначеність змісту правових норм. Під визначеністю форми мається на увазі те, що норми права закріплені в джерелах права; визначеність змісту означає, що норми, з яких складається право, мають в більшості випадків точний, конкретизований, деталізований зміст, з належною повнотою охоплюють суспільні відносини. Також науковець зауважує, що ці два аспекти (форма й зміст) взаємопов'язані [35, с.22].

Як чіткість та однозначність норм права розуміє формальну визначеність О.Ф. Черданцев та підкреслює, що норми права можуть бути загальним масштабом, мірилом, критерієм оцінки, засобом контролю поведінки суб'єктів лише в тому випадку, якщо вони являють собою чіткі, досить певні й однозначні формули належного чи можливого поведіння. Рихлість і розпливчастість, невизначеність і неоднозначність, нечіткість і аморфність норм права позбавляють їх властивості формул поведінки, властивості бути регулятором поведінки [36, с.19-20].

У цілому, поділяючи наведену точку зору, О.В. Демін додає до особливостей формальної визначеності норм права їх офіційну легалізацію в певних джерелах [37, с. 25-26].

Тобто в послідовності процедури правотворчості вчений вбачає їх визначений характерий. Оскільки важливо, щоб правові норми не просто отримували форму вираження, але й повинні бути прийняті з дотриманням певної процедури, належним чином опубліковані й тим самим доведені до відома населення. Тому в даному аспекті формальна визначеність набуває важливої властивості – своєчасного та обов'язкового оприлюднення. Погоджуючись з вище зазначеними властивостями формальної визначеності норм права, на нашу думку, доречно до них додати однозначність. Також важливою вимогою є доступність норм права, що пов'язується з простотою та

ясністю їх викладення та зрозумілістю для суб'єктів права.

Таким чином, формальна визначеність норм права проявляється в багатьох аспектах їх існування та функціонування:

- у способах їх формулювання, що полягає в зовнішньому оформленні й закріпленні змісту норми права в нормативно-правових актах;
- у формальній визначності змісту норм права, що характеризується повнотою, чіткістю, точністю, ясністю, однозначністю та послідовністю.

Отже, формальна визначеність норм права надає їм максимальної стабільності та правової визначеності, дозволяє їм виступати в якості масштабу, поведінки людей і як мірила, критерія оцінки їх поведінки, тобто як регулятора суспільних відносин. Щоб досягти стабільності, необхідно виходити з того, що значення норми є сталим, постійним, тому такий підхід може забезпечити реалізацію вказаної мети.

Вважаємо, що визначеність норми права особливої значимості набуває при її застосуванні. Адже, коли норма сформульована чітко, точно, однозначно, її адресат може погоджувати з нею свою поведінку, а отже, й передбачати правові наслідки своїх дій. У разі, якщо норма не має вище зазначених вимог, то її застосування може призвести до ретроактивності, що є неприпустимо й веде до невілювання правової визначеності.

При тому необхідно зазначити, що норма права не може й не повинна бути абсолютно визначеною. Широка деталізація всіх норм права зробила б неможливим їх реакцію на суспільні відносини, що динамічно змінюються. Оскільки при виникненні нових суспільних відносин, які не існували на момент створення норми права або не набули широкого застосування, такі відносини часто можуть підпадати під дію норми права через її абстрактний характер. У даному аспекті важливо визначитися з достатнім, а не з абсолютним ступенем формалізації, щоб норма права була чітка та однозначна.

На відміну від позитивістського підходу до права, концепція природного права надає правовій визначеності іншого змісту. А саме правова визначеність розглядається як невід'ємне право кожної особи на визначеність правових

норм. Оскільки недостатня визначеність прав людини часто призводить до неможливості вимагати від влади реалізації того чи іншого права.

Адже, як зазначає А.А. Рукавишникова, у рамках концепції «природного права» вперше «правова визначеність» як категорія була переведена з об'єктивної площини (властивість правової норми) в категорію суб'єктивної площини і визначена як невід'ємне право особистості на визначеність (мати ясне і певне місце в житті цілого соціального організму). Саме наявність таких знань дозволяє людині нормально здійснювати свою життєдіяльність, реалізовувати свою індивідуальність і чітко знати, де закінчуються межі її свободи [38, с. 73].

Цікавою є точка зору Ю. Романця, який зауважує, що правова визначеність - це ясність щодо наявності прав і обов'язків у конкретних правовідносинах. Можливість мати точне уявлення про свій юридичний статус є одним з природних прав людини. Правова визначеність буває безумовною, тобто спочатку ясною для особи (наприклад, обов'язок повернути суму позики), або що уточнюється, коли уявлення сторони про права та обов'язки може юридично прояснитися тільки в результаті розгляду відповідного позову (наприклад, право добросовісного фактичного власника на збереження незаконно придбаної речі) [39, с. 6].

Слід зазначити, що Конституція України містить природно-правові положення. Зокрема ст. 22 Основного Закону визначає, що права людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними, вони гарантуються і не можуть бути скасовані [40].

Отже, природно-правовий підхід до праворозуміння виводить правову визначеність на інший рівень сприйняття, надає їй значення природного права на визначеність норм права, що є невід'ємним. Право на правову визначеність у своїй основі містить повагу до гідності особи, сприяє стабільності в правовідносинах особи й держави. У даному аспекті правова визначеність тісно переплітається із свободою, зокрема свободою у виборі варіанту поведінки та її меж. Якщо такі межі чітко встановлені, то особа може з впевненістю планувати

свої дії й передбачати наслідки їх вчинення.

Досить важливо розрізняти визначеність права та визначеність прав. На даному аспекті зауважує й російський науковець М.В Пресняков та вказує, що визначеність права є формальним аспектом правової визначеності, а визначеність прав – фактичним аспектом. Як приклад науковець наводить позицію Європейського Суду з прав людини щодо правової визначеності. Правова визначеність цікавить Суд рівно на стільки, на скільки вона впливає на визначеність прав [41]. З цим можна погодитись. У даному твердженні важливість правової визначеності знаходить свій прояв як у позитивістському сприйнятті, так і в природно-правовому.

Не дивлячись на різні підходи до бачення правової визначеності. переважна більшість науковців, зокрема Л.Л. Богачова, М.А. Власенко, О.В.Демін, М. І. Козюбра, Т.М. Назаренко, С.П. Погребняк, А.М. Приймак, О.Раббан та ін. переконані у важливості правової визначеності для врегулювання правових відносин. Так, М.А. Власенко справедливо підкреслює, що відсутність визначеності перетворює право, його регулятивні якості в свою протилежність, а саме - в хаос, свавілля [42, с. 38]. О. Раббан вважає, що правова визначеність, дозволяючи заздалегідь прогнозувати поведінку людей, максимізує нашу свободу [43].

Підтримуємо точку зору про важливість правової визначеності та додамо, що її доцільно розглядати в різних видах юридичної діяльності: правотворчості, правозастосуванні, тлумаченні. У кожному із процесів правова визначеність буде набувати певного значення, яке обумовлюється тим чи іншим видом правової діяльності.

Розповсюдженою в юридичній літературі є точка зору про те, що правова визначеність є елементом верховенства права. Зокрема чітко дане положення простежується в роботі Ф. Гаєка «Шлях до рабства». Автор висловлює думку про те, що верховенство права полягає в тому, що уряд обмежений у своїх діях заздалегідь встановленими правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю які заходи примусу будуть застосовувати представники

влади в тій чи іншій ситуації [44, с.90]. З часом твердження про правову визначеність як елемент верховенства права набуло ширшого поширення й значного обґрунтування в науковій доктрині. Вважаємо за доцільне повернутися до даного твердження при розкритті принципу правової визначеності.

Категорія права визначеність досить часто ототожнюється із стабільністю правового регулювання, поінформованістю громадян про варіанти своєї поведінки й можливість в розумних межах передбачити їх наслідки.

Слід зауважити, що права визначеність розглядається в якості критерію, якому повинно відповідати судове рішення.

Категорія «права визначеність» знаходить свій прояв у принципі правової визначеності, який є загальним принципом права, що забезпечує дію верховенства права.

Отже, права визначеність є складною категорією, що охоплює декілька аспектів її розуміння, сукупність яких і визначає зміст цього поняття:

- права визначеність як формальна визначеність норм права, що виявляється в чіткому, точному їх формулюванні;
- права визначеність як природне право людини на правову визначеність, що передбачає можливості особи знати своє правове становище, бути впевненим у його стабільності;
- права визначеність як критерій, якому повинне відповідати судове рішення;
- права визначеність як сукупність засобів, що забезпечують визначеність прав та обов'язків людини, а, отже, на основі даних знань й своєї поведінки, передбачуваність, у розумних межах, наслідків вчинення тих чи інших дій. Засобами забезпечення правової визначеності будуть слугувати, чіткі стадії правотворчого процесу та правозастосовного процесу; юридична техніка, яка спрямована на вдосконалення правотворчого процесу, націлена на створення якісних нормативно-правових актів, усунення колізій; остаточне судове рішення й обов'язкове його виконання тощо.

-правова визначеність як загальний принцип права, що забезпечує дію верховенства права.

*Тому, правову визначеність можна визначити, як комплексну правову категорію, що відображається в поінформованості особи щодо свого правового статусу в державі й суспільстві та гарантує його стабільність.*

Властивість визначеності реалізується в принципі правової визначеності, який, як зазначає Т.М. Назаренко, поряд із принципами верховенства закону, рівності осіб перед законом та судом є загальним принципом права та принципом організації й здійснення судової влади, тоді як «правова невизначеність», навпаки, розглядається як можливість необмеженого розсуду в процесі правозастосування, що веде до свавілля, а отже, до порушення принципів рівності й верховенства закону [45].

Дійсно, серед принципів права важливе місце належить принципу правової визначеності. Адже не втрачає актуальності для правової системи формула, що була виведена римськими юристами: право може і повинно бути визначеним (Дигести Юстиніана).

У національній правовій доктрині принцип правової визначеності, як правило, розглядається як елемент верховенства права. Таку позицію можна простежити у роботах С.П. Головатого [47, с. 168], С.П. Погребняка [1, с. 23], Л.Л. Богачової [46, с.1], А.М. Приймака [48, с. 53], Р.В.Марчука [49, с. 85] та ін.

Так, С.П. Погребняк у дисертаційному дослідженні при аналізі багатоаспектності поглядів на верховенство права констатує, що всі конкуруючі визначення верховенства права можуть бути зведені до двох основних груп, відомих як «формальна» і «матеріальна» (змістовна) концепції. Основну відмінність між ними можна визначити так: формальні теорії зосереджуються на належних джерелах і формі законності, тоді як матеріальні теорії включають також вимоги до змісту закону [1, с. 21]. Принцип правової визначеності науковець пов'язує з формальним аспектом права та разом з принципами пропорційності й добросовісності відносить до принципів, які забезпечують дію верховенства права.



М.І. Козюбра розглядає принцип правової визначеності як одну із найважливіших складових верховенства права та правової держави: «принципом верховенства права, і принципом правової держави охоплюється низка тісно пов'язаних між собою гетерогенних підпринципів - вимог, які дають досить повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення названих феноменів у сучасному суспільстві. При цьому науковець зауважує, що підпринципи, які забезпечують верховенство права є чисельними. Не дивлячись на це залишається безсумнівним той факт, що функціонування правової держави і утвердження верховенства права можливі за умов, коли в суспільстві послідовно і неухильно втілюються в життя такі основні вимоги». До таких вимог верховенства права й правової держави науковець відносить й принцип правової визначеності [50].

У монографічному дослідженні «Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції» до елементів верховенства права автори відносять інституціонально-нормативні засоби, серед яких, крім принципу «розподілу влади»; юридичної рівності та інших засобів виділяють і правову визначеність [51, с. 98].

Поділяємо точку зору про принцип правової визначеності як складову частину верховенства права. Зокрема можна зазначити, що в даному аспекті принцип правової визначеності характеризує центральну особливість верховенства права, а саме – передбачуваність та стабільність права, що зумовлює довіру до держави й права.

У вітчизняній правовій доктрині можна також зустріти погляди у яких принцип правової визначеності розглядається як самостійний загальний принцип права.

Так М.М. Гультай та І.П. Кияниця зауважують, що правова визначеність інтерпретується як один із загальних і складних за змістом принципів правової системи, який, зокрема включає низку вимог до прийняття, дії та застосування нормативно-правових актів, а також обов'язковості виконання судових рішень [52, с. 83].

У свою чергу В. П. Базов вказує, що з урахуванням певної умовності визначення принципів права, цілком умотивовано можна говорити про відносну самостійність принципу верховенства права та принципу правової визначеності [53, с. 27]. Така точка зору, на нашу думку, є лише частково справедливою. Оскільки грань відносної самостійності правової визначеності та верховенства права майже ілюзорна, адже в будь-якому разі буде простежуватись їх взаємозв'язок. Наприклад, при порушенні чи недотриманні вимог, що випливають з правової визначеності, що проявляється в суперечності норм права, надання їм зворотної сили тощо, існування верховенства права ставиться під сумнів. З іншої сторони, верховенство права є складним правовим явищем, яке окрім, принципу правової визначеності, містить ряд інших складових. Тому доцільно розглядати принцип правової визначеності як елемент верховенства права, який передбачає стабільність правового регулювання правових відносин.

У зарубіжній правовій доктрині більшість авторів також розглядають правову визначеність як елемент верховенства права. Про це свідчать, зокрема праці Н.В. Варламової, М.Ю. Козлової, Л.В. Ушакової.

Російський дослідник М.Ю. Козлова на основі аналізу позиції Конституційного Суду Російської Федерації робить висновок, що принцип правової визначеності засновано на верховенстві права та забезпечує конституційний принцип рівності й справедливості; передбачає стабільність правового регулювання [54, с. 108]. На думку Н.В. Варламової, сьогодні принцип правової визначеності має розглядатися як одна з головних складових верховенства права, його необхідний наслідок і умова реалізації [55, с.94]. Така ж точка зору й в Л.В. Ушакової, яка вважає принцип правової визначеності одним з важливих аспектів конституційної презумпції невідчуженості прав і свобод людини й громадянина, що є невід'ємною частиною поняття «верховенство права» [56, с. 1]. На важливості принципу правової визначеності в процесі правозастосування наголошує С.Ю. Марочкин, який зазначає, що принцип верховенства права реалізується на міжнародному та

внутрішньодержавному рівні. При наявності загальних базисних елементів такі прояви цього принципу мають співпадаючі сфери дії та, крім того, знаходяться у взаємозв'язку й взаємодії. Одним із напрямків впливу верховенства права як міжнародного принципу є утвердження на національному рівні такого аспекту, як неприпустимість перегляду остаточного рішення суду [57, с.88-89].

Європейське бачення взаємозв'язку правової визначеності й верховенства права можемо простежити в роботі «Верховенство права. Керівництво для політиків», яка підготовлена Інститутом з прав людини і гуманітарного права ім. Рауля Валленберга і Гаазьким інститутом з інтернаціоналізації права. У розробці зазначено, що верховенство права є передумовою для спільної довіри. Коли держава здійснює владу в рамках закону, громадяни мають можливість спрогнозувати, де і яким чином держава застосує владу та яким чином вона реагуватиме на їхні дії. Впевненість заохочує людей вступати в короткострокові або довгострокові взаємодії. Крім соціальних переваг, упевненість сприяє особистому благополуччю. Коли люди впевнені в тому, як вони можуть діяти і яка буде на це реакція інших на їхні дії, вони розуміють, що можуть приймати короткострокові або довгострокові рішення та діяти відповідно до них. Ця можливість планувати своє життя є одним з аспектів особистої свободи [58, с. 24-25 ].

Отже, можна зробити висновок, що у вище зазначеній розробці, по-перше, акцентується увага на взаємозв'язку правової впевненості з верховенством права, а по-друге, наголошується на позитивному ефекті такого взаємозв'язку, не тільки в правовій, а й в економічній, соціальній, особистій та інших сферах застосування.

Венеціанською комісією було проведено дослідження, результати якого були відображені в Доповіді про верховенство права (березень 2011 року). За результатами дослідження Венеціанська комісія дійшла висновку, що складовими принципу верховенства права є шість елементів: законність, у тому числі прозорий, підзвітний і демократичний процес прийняття законодавства; правова визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя, що

забезпечується незалежними та безсторонніми судами; дотримання прав людини; недискримінація та рівність перед правотвором. Відповідно до п. 44 Доповіді принцип правової визначеності є істотно важливим для забезпечення довіри до судової системи та верховенства права [59].

Слід зазначити, що принцип правової визначеності розглядається й на галузевому рівні. Зокрема важливим даний принцип є як для науки кримінального права, так і для практичної сфери його застосування. Заслуговує на увагу думка М.І. Панова, який зазначає, що однією з найбільш визначальних та фундаментальних проблем кримінального права, пов'язаних з реалізацією принципу правової визначеності, є проблема якості закону про кримінальну відповідальність [60, с.11]. Погоджуючись з думкою науковця, вважаємо, що важливість принципу правової визначеності для кримінального права обумовлюється ще й тим, що покарання застосовується на основі закону. Дане положення є центральним в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 7). Тому закон повинен бути чітким, точним, однозначним. Значимість принципу правової визначеності також зумовлюється заборону зворотної сили закону.

Як зазначає російський науковець А.А. Рукавишнікова, у кримінально-процесуальній літературі, як правило, термін «правова визначеність» використовується без роз'яснення його змісту, як щось всім зрозуміле і загальновідоме. Цей термін застосовується як критерій, якому повинна відповідати сучасна система перегляду судового рішення в кримінальному процесі, а також пов'язується з вимогою стабільності остаточних судових рішень [38, с. 70-71].

Ю.А. Свірін при аналізі ролі принципу правової визначеності в цивільному процесі, визначає його як міжгалузевий принцип, оскільки він властивий процесуальним галузям права. Зокрема автор вважає, що принцип правової визначеності означає, що рішення не повинно порушувати однаковість застосування норм права [61, с.96]. Міжгалузевий характер принципу, що аналізується, є дискусійним. Оскільки він властивий не тільки процесуальним

галузям права, його застосування не вичерпується лише судовим розглядом справи та прийняттям рішення по ній. Зокрема принцип правової визначеності є важливим й для матеріальних галузей права.

Прикладом можуть слугувати положення податкового права. Так стаття 4 Податкового кодексу України містить засади податкового законодавства. Зокрема такий принцип, як стабільність, який означає, що зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року [62]. Отже, у даному випадку можна простежити окремі вимоги правової визначеності.

Для з'ясування сутності принципу правової визначеності потрібно звернутися й до його розуміння в праві Європейського Союзу (далі - ЄС), зокрема до його джерел. Дослідженню джерел права ЄС присвячені роботи вітчизняних науковців: О.М. Москаленка, В.І. Муравйова, Р.А. Петрова, О.В. Стрельцової, та зарубіжних вчених: М.Л. Ентіна, М.М. Марченка, А. Татама, Б.Н. Топорніна, Т.К. Хартлі, та ін. Питання джерел права ЄС є досить складним у юридичній науці й пояснюється це, у першу чергу, тим, що джерела ЄС є багатоманітні та численні, що зумовлюється різноманітними правовими традиціями держав, що входять у склад ЄС.

Досить поширеним у науковій літературі є підхід, відповідно до якого систему джерел права ЄС становлять установчі договори («первинне законодавство»); регламенти, висновки, директиви («вторинне законодавство»); прецеденти Суду ЄС; міжнародні договори з третіми країнами і міжнародними організаціями.

Важливе місце в системі джерел права належить загальним принципам права, які вироблені практикою Суду ЄС [63, с. 60]. Подібна судова практика сприяла тому, що незабаром загальні принципи права були визнані та закріплені в установчих документах, які вносили зміни і доповнення до первинних договорів. Так, колишня ст. F (1) Маастрихтського договору 1992 р.

визначала: Європейський Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також верховенства права - принципів, які є спільними для правових систем держав-членів [64, с. 266].

Отже, фундаментальні юридичні принципи Суд ЄС визначає як найвищі норми в системі права ЄС, які пов'язані з функціонуванням європейських інтеграційних об'єднань.

Дискусійним у науці є питання про визначення чіткого переліку загальних принципів, які діють в ЄС. З одного боку можна зазначити, що одноманітної класифікації досягти практично не можливо, що обумовлюється правовою природою права ЄС, його багатогранністю, необхідністю врахувати правові традиції країн-членів. З іншого боку класифікації, що поширені в літературі, не містять суттєвих відмінностей. А різниця полягає в тому, що одні науковці надають певний перелік принципів, інші – їх розширюють, конкретизують. Але по суті принципи переплітаються в різних класифікаціях, тому відмінності між ними не є суттєвими.

Наприклад, В. Кернз надає досить широку класифікацію загальних принципів, серед них він відокремлює: загальні принципи, які впливають з природи права ЄС; загальні принципи міжнародного права, загальні принципи, які є загальними для правових порядків декількох держав-членів. До останньої групи принципів науковець відносить принцип правової визначеності [65, с. 104]. До загальних принципів права Європейського Союзу відносять принцип правової визначеності й Алан Татам [66, с. 95], Р.А. Петров [67, с.34] та інші.

Отже, не зважаючи на відсутність єдності поглядів щодо конкретного переліку загальних принципів, принцип правової визначеності фактично всі науковці відносять до загальних. Дана обставина не є випадковою, оскільки принцип правової визначеності притаманний більшості правових систем держав-членів ЄС, також він закріплений на конституційному рівні в законодавстві деяких країн, наприклад, Іспанії. Принцип правової визначеності має особливе значення для правопорядку ЄС та полягає в наступному: застосування права в конкретній ситуації має бути передбачуваним; норми,

які приймають владні органи, не можуть бути застосовані до осіб, які не знали про їх існування; органи державної влади зобов'язані забезпечити доступність з'ясування права тими, до кого воно застосовується; законодавство ЄС не може набирати чинності до дати свого опублікування; використання зрозумілої мови в судовому процесі; не можна вимагати покарання або виконання зобов'язань після того, як збігли відведені для цього строки [64, с.267].

Єдності в поглядах щодо складових принципу правової визначеності в праві ЄС серед науковців теж немає. Аналіз наукових поглядів, зокрема, Т.К. Хартлі [68, с. 143], Г.А. Гаджиева [69, с.82] дозволяє констатувати, що принцип правової визначеності розкривається через наступні концепції:

- непорушність та не скасовуваність набутих законних прав («vested rights»);
- відсутність зворотної сили закону («non-retroactivity»);
- захисту легітимних очікувань («legitimate expectations»).

Слід зазначити, що дані концепції тісно взаємопов'язані між собою та доповнюють одна одну. Непорушність та не скасовуваність набутих законних прав стосується прав, які надані особі та які наступне законодавство не може скасовувати. Наприклад, у науці конституційного права Іспанії існує концепція «derechos adquiridos», тобто «раніше набутих прав», що використовується для захисту правового становища, що склалося раніше на основі права, що діяло в минулому, від можливих у майбутньому змін нормативної бази, які могли б вплинути на зазначене положення «ex post facto» [70].

Дана концепція має тісний зв'язок з відсутністю зворотної сили закону, тобто дія закону не поширюється на правовідносини, які виникли до його видання.

Захист легітимних очікувань («legitimate expectations») у рішеннях Суду ЄС розглядається як парна категорія з принципом правової визначеності. Але слід зауважити, що в теоретичному аспекті деякі західні автори все ж вважають, що принцип юридичної визначеності та концепт «законних очікувань» є принципово різними правовими конструкціями. Зокрема, П. Рейнолдс вважає, що самого лише застосування в рішеннях Суду ЄС

принципу юридичної визначеності поряд із посиланнями на захист законних очікувань недостатньо для висновку про їх спорідненість [71, с. 340]. На користь такого висновку свідчить загальновідомий факт, що концепція «законних очікувань», рівно як і принцип «юридичної визначеності», проникли в європейське адміністративне право (право ЄС), а звідти – у право країн – членів ЄС із німецької правової доктрини, у якій вони принципово розрізняються. Так, посилаючись на працю Р. Томаса «Законні очікування і пропорційність в адміністративному праві» та на працю Шрьодера «Адміністративне право в Німеччині», П.Рейнолдс доводить, що європейський принцип юридичної визначеності походить із німецького принципу «Rechtssicherheit» (дослівно – правова безпека), метою якого є забезпечення чіткості змісту законодавства та який переважно застосовується у справах щодо ретроактивної дії законодавства; тоді як принцип захисту законних очікувань походить з німецького «Vertrauensschutz» (дослівно – захист довіри), метою якого є забезпечення того, щоб кожен, хто має довіру до легальності рішень і дій публічної адміністрації, підлягав захисту [72, с.129]. Доречно вказати, що різницю в даних поняттях можна з'ясувати лише при ґрунтовному компаративістському аналізі.

Але зауважимо, що в практиці Суду ЄС, який забезпечує єдність застосування права ЄС в державах-членах, принцип правової визначеності та захист легітимних очікувань тісно переплітаються між собою.

У якості прикладу можна навести рішення в справах *Racke v Hauptzollamt Mainz* (1979) та *Hauptzollamt Landau* (1979), у яких Суд вказав, що «принцип юридичної визначеності покликаний запобігати випадкам набрання чинності положеннями законодавства Співтовариств до моменту їх публікації і що така можливість є винятковою, коли це обумовлено цілями відповідного законодавства та у випадку, якщо законні очікування тих, на кого воно поширюється, належним чином забезпечені» [72, с. 128].

Слід вказати, що концепція законних очікувань досить широко застосовується в практиці ЄС. При цьому не можна стверджувати, що вона є



безмежною. Оскільки не виправдання законних очікувань не може бути підставою для визнання недійсності нормативного акта або протизаконність рішення, або дії державного органу. У даному випадку може невілюватися й сама правова визначеність, оскільки кожна особа, чиї законні очікування не були реалізовані, може поставити під сумнів закон чи рішення державного органу, вимагати його скасування.

Тому, як доречно зауважує О. Барбук, основна ідея полягає не в автоматичному анулюванні рішень посадових осіб, які порушують законні очікування громадян, а у встановленні матеріальної відповідальності держави за шкоду внаслідок неякісності рішень. Захист законних очікувань жодною мірою не повинен обмежувати уряд у визначенні політичного курсу держави, що особливо важливо в міжнародних відносинах. Більше того, може існувати гостра політична необхідність у прийнятті жорстких рішень для захисту більш важливих суспільних інтересів, що виправдує порушення окремих законних очікувань [73].

Аналіз висловлених в літературі поглядів на значення принципу правової визначеності в праві ЄС дозволяє зробити наступний висновок. Принцип правової визначеності є загальним принципом права ЄС та знаходить свій вияв у практиці Суду ЄС й розкривається через концепції непорушності набутих законних прав; відсутності зворотної сили закону та захисту легітимних очікувань.

Але найширше трактування принцип правової визначеності набув в практиці Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ). Принцип правової визначеності прямо не закріплений у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але неодноразово формулював його для мотивування прийнятих рішень. Наприклад, у п. 58 рішення по справі Маркс проти Бельгії від 13 червня 1979 року, ЄСПЛ підкреслив, що принцип правової визначеності невід'ємно притаманний праву Конвенції [74]. Також у рішенні в справі «Брумареску проти Румунії», Європейський Суд вказав, що принцип правової визначеності є одним із фундаментальних аспектів верховенства права, і для

того, щоб судові рішення відповідали вимогам Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, необхідно, щоб воно було розумно передбачуваним [75].

Слід вказати, що рішення та постанов ЄСПЛ, де зазначаються вимоги, що впливають з принципу правової визначеності досить велика кількість. Але всі їх можна поділити на наступні групи:

1) вимоги до правотворчого процесу або до нормативно-правового акту, що є його результатом: закони повинні формулюватися чітко, бути доступними, дозволяти особі передбачити, з якими наслідками можуть бути пов'язані ті чи інші її дії тощо (детально дані вимоги будуть розглянуті в розділі II дисертаційного дослідження);

2) вимоги до правозастосовного процесу, зокрема до судового рішення як його підсумку: вмотивованість, остаточність, виконання судового рішення (детально дані вимоги будуть розглянуті в розділі III дисертаційного дослідження).

Потрібно зауважити, що досить часто в рішеннях Європейський Суд використовує категорію «*res judicata*». Тому вважаємо за доцільне визначити співвідношення між принципом правової визначеності та «*res judicata*», оскільки досить часто ці категорії ототожнюються в юридичній літературі, вживаються як синоніми (наприклад, таку позицію зустрічаємо у Т.М. Назаренко, І.В. Рехтіної). Наприклад, у справі «Рябих проти Росії» від 24 липня 2003 року вказується, що правова визначеність передбачає повагу принципу «*res judicata*», тобто принципу остаточності судових рішень (п.52) [76].

Отже, «*res judicata*» – це остаточність судового рішення. Вимога досить важлива, оскільки, коли судові рішення є остаточним, тобто таким, що набрало законної сили, правове положення сторін у справі стає визначеним. Вище нами було зазначено, що принцип правової визначеності має широке застосування, як у правотворчості, так і в правозастосуванні. Тому з викладеного випливає, що принцип правової визначеності та «*res judicata*» -

змістовно не ідентичні поняття. Остаточність судового рішення є лише однією із важливих вимог, що випливає з принципу правової визначеності. Отже, принцип правової визначеності є ширшим за змістом від «res judicata» (остаточність судового рішення).

У конституційному праві більшості демократичних держав в тій чи іншій формі закріплено принцип правової визначеності в якості гарантії дотримання прав людини та основних свобод в діяльності органів державної влади. Наприклад, у зводі структурних принципів системи іспанського права, закріплених у п. 3 ст. 9 Конституції Іспанії, правова визначеність займає особливе місце. Конституційний Суд Іспанії в Постанові від 20 липня 1981 № 20 визначив розглянутий принцип як суму достовірності та законності, ієрархічності та публічності норм, заборони зворотної сили несприятливої норми і свавілля, яка дозволяє розвивати в рамках системи права справедливість і рівність свобод. Принцип правової визначеності пов'язує органи публічної влади всіх рівнів і спрямований на досягнення двох основних взаємопов'язаних цілей: підтримка розумної стабільності і визначеності правового регулювання та створення й підтримку довіри приватних осіб до права й держави [77].

Щодо України, то ні в Основному Законі, ні в поточному законодавстві прямо принцип правової визначеності не закріплений. Проте слід зауважити, що прояви принципу правової визначеності, а саме вимоги, що випливають з нього знаходять свій вияв в Конституції. Наведемо декілька прикладів. Так, ст. 8 Конституції України [40] містить положення про те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Як було зазначено вище, принцип правової визначеності є необхідним елементом верховенства права. Також ст. 19 Конституції України визначає, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Дане положення гарантує стабільність прав та обов'язків, правового статусу особи, є виявом правової визначеності. В Конституції України можна знайти ще ряд статей у яких знаходиться свій вияв

правова визначеність. Вважаємо, що доцільно це зробити при детальному аналізі вимог, що впливають з принципу правової визначеності в наступних розділах роботи.

Про сприйняття принципу правової визначеності свідчить також практика Конституційного Суду України, акти якого є правовим засобом, за допомогою якого забезпечується визначеність законодавства та стабільність правового регулювання.

Зокрема в пункті 4 Висновку Конституційного Суду України № 2-в/99 від 2 червня 1999 року визначено: «Однією з найважливіших умов визначеності відносин між громадянином і державою, гарантією закріпленого у статті 21 Конституції України принципу непорушності прав і свобод людини є стабільність Конституції, яка, крім інших чинників, значною мірою визначається правовим змістом Основного Закону. Наявність в Конституції України надто деталізованих положень, місце яким в поточному законодавстві, породжуватиме необхідність частого внесення змін до неї, що негативно позначатиметься на стабільності Основного Закону» [78]. У даному Висновку Конституційний Суд України наголосив на важливості правової визначеності для стабільного правового регулювання, що передбачає недопущення довільних змін законодавства. Дотримання принципу правової визначеності надасть стабільності конституційному праворозумінню, а отже, і політико-правовому простору держави.

Наступним важливим проявом правової визначеності в практиці Конституційного Суду України є Рішення від 22 вересня 2005 року № 5рп/2005. Підпункт 5.4. пункту 5 Рішення містить наступне положення: «Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [79].

Таким чином, Конституційний Суд України наголосив на важливості правової визначеності як гарантії стабільності правового статусу особи. Адже

невизначеність, двоякість правової норми може призвести до її неоднакового застосування, що не зможе на практиці гарантувати стабільності суспільних відносин.

Також про гарантії стабільності правовідносин Конституційний Суд України зазначив у Рішенні від рішення від 16 квітня 2009 р. № 7-рп/2009, у якому вказано, що органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. Це є «гарантією стабільності суспільних відносин» між органами місцевого самоврядування та громадянами, породжуючи в громадян упевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього рішення [80].

Важливим кроком для розуміння правової визначеності стало Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17рп/2010. Так, у підпункті 3.1. пункту 3 вказано, що одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями [81].

Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки. Як зауважує М.М. Гультай, цим рішенням Конституційний Суд України наголосив, що правовій визначеності відповідатиме встановлення обмежень основних прав людини і громадянина лише за умови забезпечення зрозумілих і передбачуваних для особи наслідків застосування правових норм [52, с. 87].

Отже, вище зазначене рішення підтверджує значимість та важливість принципу правової визначеності. Адже даний принцип має своєю метою забезпечити стабільні, спрогнозовані правовідносини між їх учасниками,

дозволяє в розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки і бути впевненими в незмінності прав та обов'язків.

Слід вказати, що спеціалізовані суди також використовують принцип правової визначеності для вмотивування прийнятих постанов. Прикладом може слугувати Постанова від 5 березня 2013 року № П/800/142/13 в адміністративній справі за позовом Голови Верховної Ради України Рибака В.В. до народного депутата України ОСОБА\_10 про дострокове припинення повноважень народного депутата України. Вищий адміністративний суд України виходив із вимог також і принципу правової визначеності як одного з ключових елементів принципу верховенства права [82].

Доречно зауважити, що посилення на принцип правової визначеності судами є нечастою практикою. Припустимо, що дана обставина пов'язується з відсутністю законодавчого закріплення даного принципу. Звідси актуальним є питання про закріплення даного принципу на законодавчому рівні, щоб дало змогу гарантувати виконання, уточнення нормативно-правових актів; остаточність та обов'язковість виконання судових рішень.

Отже, принцип правової визначеності є загальним принципом права та отримує розвиток у прецедентах ЄСПЛ. Також даний принцип є ефективною умовою дії верховенства права та правовим орієнтиром для національного законодавства з метою забезпечення стабільного правового положення людини шляхом удосконалення процесів правотворчості та правозастосування.

Даний принцип є одним з найбільш важливих спільних європейських демократичних здобутків і необхідним елементом нормативно-правової конструкції правової держави. Щодо України, то легальне закріплення принципу правової визначеності на сьогодні відсутнє. Окремі аспекти правової визначеності розкриваються в практиці Конституційного Суду України, менше в рішеннях судів загальної юрисдикції.

Проаналізуємо деякі підходи до розкриття поняття принципу правової визначеності. У національній правовій доктрині принцип правової визначеності розглядається у вузькому та широкому значенні. Вузьке значення даного

принципу передбачає сукупність вимог до правової норми, які полягають у її чіткості, однозначності, простоті. Тому в даному значенні правова визначеність висвітлюється тільки в полі зору процесу правотворчості.

Широкий підхід дозволяє розглядати принцип правової визначеності як сукупність вимог не тільки до процесу правотворчості, а й до правозастосування. Вважаємо, що принцип правової визначеності має важливе значення як в процесі правотворчості, так і в процесі правозастосування, тому за основу потрібно брати широкий підхід до його значення.

Вихідною засадою в розумінні принципу правової визначеності постулює твердження, що він покликаний забезпечити стабільне правове становище індивіда.

Розглянемо наукові підходи до розуміння даного принципу. Так М.І. Козюбра у зміст правової визначеності вкладає чіткість підстав, цілей і змісту нормативних приписів, що зумовлює передбаченість правових наслідків поведінки особи [50, с.6]. Т.М. Назаренко розглядає принцип правової визначеності як точне, повне й послідовне закріплення й реалізація в праві нормативної волі, що виявляється: у формальній визначеності змісту норм права; в засобах їх формулювання й формах закріплення; у нормативно-правових актах [45]. Так само й М.В.Савчин та Р.В.Марчук в основу принципу правової визначеності вкладають такі категорії, як: чіткість, однозначність, стабільність. Принцип правової визначеності означає чітке й однозначне розуміння правових норм, відсутність суперечностей між ними, неконституційність прогалин у законодавстві [49].

Приєднуємося до погляду В. Кернза, який не тільки наголошує на важливості органів законодавчої влади прийняти якісні закони, а й зазначає, що на державу покладено обов'язок забезпечити, створити сприятливі умови для легкого з'ясування права тими, до кого воно адресується. При цьому важливим моментом є набуття особами можливості, у разі необхідності, скористатися правом так само як і способом, за допомогою якого воно буде підлягати застосуванню й тлумаченню [65, с. 104].

О.О. Журавльова при розгляді питання про роль принципу правової визначеності в податковому праві зауважує, що принцип правової визначеності передбачає формальну і матеріальну визначеність норм. Формальна визначеність передбачає, що учасники відповідних правовідносин повинні бути впевнені в незмінності свого офіційно визнаного статусу, а також прав та обов'язків [83, с.74]. Тобто в даному аспекті автор наголошує на визначеності правового статусу, що значною мірою залежить від простоти, доступності та якості законодавства. У даному визначенні простежується наслідково-причинний зв'язок між визначеністю норм та їх впливом на стабільність правового статусу особи, а саме визначеність прав та обов'язків. Матеріальну визначеність норм права науковець не розкриває.

Продовження ідеї щодо формального та матеріального аспекту принципу правової визначеності знаходимо в роботах М.В. Преснякова. На думку вченого, формальний аспект правової визначеності відноситься безпосередньо до законів та інших нормативно-правових актів (і тільки до них) і позначає зовнішній аспект такої визначеності. Матеріальний, або фактичний, аспект правової визначеності, у свою чергу, передбачає визначеність дійсного стану особи, наприклад, точність і стабільність отриманих на основі закону суб'єктивних прав і обов'язків. Тим часом тут слід розуміти, що право за своєю суттю є форма, воно формально за визначенням. Тому матеріальна визначеність не може бути закладена в праві як такому [41]. Науковець висуває ідею про первинність матеріальної визначеності. Обґрунтовується дана теза тим, що всі основні вимоги до якості правових приписів, по суті, покликані забезпечити саме фактичну, дійсну правову визначеність. Тому матеріальна визначеність виступає одночасно і метою, і результатом формальної визначеності.

Слід зауважити, що крім визначеності у формулюванні норм права, науковці наголошують на важливості принципу у правозастосовчому процесі. Зокрема С.П. Погребняк зазначає, що застосування актів повинне бути передбачуваним для індивідів. По-перше, така передбачуваність збільшує автономію особи щодо держави й урешті-решт забезпечує її свободу. По-



друге, вона є раціональною засадою організації будь-якої нормативної системи [22, с. 298]. Аналогічну точку зору можна простежити в працях А.Р. Султанова, який принцип правової визначеності вбачає в забезпеченні учасників відповідних відносин можливістю точно спрогнозувати результат своїх дій і в тому числі дати надію, що права цих осіб будуть захищені, що при вирішенні спору дії правозастосовних також будуть прогнозовані і передбачувані й не будуть змінюватись від випадку до випадку і від регіону до регіону [84].

Досить часто при з'ясуванні сутності принципу правової визначеності науковці наголошують, що він покликаний не допустити свавілля з боку органів державної влади чи органів місцевого самоврядування. Досягається такий ефект за допомогою чіткого встановлення меж дискреційних повноважень у нормативно-правових актах.

Заслуговує на увагу погляд Р.М. Масаладжиу, який вважає, що принцип правової визначеності в загальному плані полягає в ясності й чіткості діючих правових норм, стійкості законних і обґрунтованих судових актів, а також стабільності правовідносин, що складаються на їх основі, щоб зацікавлені особи з певною мірою вірогідності могли передбачити наслідки застосування до них судом діючих правових приписів і відповідно до цього передбачати наслідки вибору того чи іншого варіанту своєї поведінки [85, с. 22]. Вважаємо такий підхід до принципу правової визначеності найбільш прийнятним. Так, як він враховує більшу частину вимог, що випливають з принципу правової визначеності, а отже, й розкривають його сутність.

Більш вузький підхід знаходимо в працях Ванесси Мак, яка зазначає, що під принципом правової визначеності мається на увазі передбачуваність результатів у юридичних спорах [86, с. 3].

Важливий висновок щодо сутності правової визначеності робить у дисертаційному дослідженні «Невизначеність в податковому праві та засоби її виявлення» О.В. Демін. Поняття «правова визначеність», крім вимог до юридично-технічного викладу правових норм, включає також необхідність їх

однакового тлумачення та застосування на практиці [37, с.37].

Л.В. Ушакова зазначає, що згідно принципом правової визначеності будь-який нормативний акт, у тому числі і судові рішення, є джерелом права тільки в тому випадку, якщо носить визначений характер, ефективно регулює правовідносини і містить пропорційні заходи правового регулювання [56, с. 1]. У даному визначенні ми зустрічаємось з поняттям «пропорційність правового регулювання». Припускаємо, що науковець виходить за межі принципу правової визначеності. Скоріше це є вимогою принципу пропорційності й мається на увазі можливість держави обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в тій мірі, яка є співрозмірною з визначеною метою. Узагалі вище наведене визначення принципу правової визначеності є досить поверхневим, його також можна застосувати й до принципу пропорційності чи принципу добросовісності, які поряд з принципом правової визначеності відносяться до елементів верховенства права.

Вважаємо, що причиною багатогранності підходів до визначення принципу правової визначеності є те, що даний принцип є складним та багатоаспектним та складається з численних вимог як до правотворчості, так і до правозастосування.

Принцип правової визначеності включає ряд вимог щодо нормативно-правових актів та процесу їх прийняття та одночасно вміщує вимоги до судового рішення та порядку набрання ним чинності. Оскільки принцип правової визначеності важливий і в правотворчості, і в правозастосуванні доречно формувати широкий підхід при конструюванні визначення.

Вище зазначене дозволяє трактувати *принцип правової визначеності як елемент верховенства права, що полягає в чіткості, точності, доступності й однозначності правових норм, системності та єдності правозастосування, зокрема остаточності та обов'язковому виконанні судового рішення, що надає можливість учасникам відповідних правовідносин у розумних межах передбачити наслідки вчинюваних дій та бути впевненим у незмінності свого*

*правового статусу Розкриваючи сутність правової визначеності, доцільно проаналізувати основні вимоги, що складають його зміст.*

В.І. Муравйов наводить широкий перелік вимог, що впливають з принципу правової визначеності, зокрема до них науковець відносить: нечинність акта, який не був належним чином опублікований; відсутність зворотної сили акта, що означає неможливість застосування акта до ситуацій, які виникли до набрання ним чинності; виправдані очікування, що передбачає можливість внесення змін до правових актів після попереднього оповіщення тих, кому нові правила адресовані; ясність і зрозумілість права для тих, кого воно стосується тощо [87, с. 60].

А.М. Приймак вимоги, які впливають із принципу правової визначеності, виокремив у три групи:

- вимоги до визначеності законодавства, що передбачають чітке формулювання правової норми; обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів; відсутність внесення непередбачуваних змін до законодавства та стабільність правових норм;
- вимоги до визначеності повноважень, що передбачають чіткий розподіл повноважень між гілками державної влади; наявність спеціального-дозвільного типу правового регулювання діяльності органів державної влади; чітке визначення меж дискреційних повноважень та виняткове законодавче закріплення повноважень органів виконавчої влади;
- вимоги до визначеності судових рішень, що передбачають неможливість скасування остаточного судового рішення, яке набрало чинність, та вимога забезпечення виконання судових рішень [48, с. 54-55].

Щодо вище зазначеного переліку, на нашу думку, він містить достатньо широкий спектр вимог. Але вважаємо, що принцип правової визначеності значний вияв має й в процесі правозастосування, яке не вичерпується виключно застосування норм права судами.

М.І. Козюбра відносить до вимог принципу правової визначеності чіткість підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що

адресовані безпосередньо громадянам та вимоги, пов'язані з гарантіями від довільного втручання влади в права особистості, обмеженням дискреційних повноважень тощо [50]. Р.А. Петров пов'язує принцип правової визначеності з неможливістю зворотної дії та захистом легітимних очікувань [67, с. 36].

А.Татам, крім відсутності зворотної сили закону й неможливості застосування закону до особи, яка не могла знати про його існування, до вимог принципу правової визначеності відносить: право особи на використання зрозумілої мови в судовому процесі та правило позовної давності, згідно з яким не можна визнати документ незаконним, вимагати покарання або виконання зобов'язань після того, як збігли відведені для цього строки [66, с.94].

Як бачимо, науковці наводять багаточисельні вимоги, які впливають з принципу правової визначеності. Припускаємо, що надати вичерпний перелік таких вимог не тільки виявляється не можливим, а й необґрунтованим. Оскільки принцип правової визначеності, як, зокрема, і сама категорія «правова визначеність» є об'ємним, багатоаспектним, важливим для різних сфер юридичної діяльності. А також досить тісно пов'язаний із суміжними принципами – справедливості, рівності.

На нашу думку, обґрунтованим і вдалим є підхід до класифікації вимог професора С.П. Погребняка. Науковець визначає дві групи вимог, що впливають з принципу правової визначеності: 1) до норм права (нормативно-правових актів); 2) до їх застосування [22, с. 302].

Отже, проаналізувавши численні наукові джерела, можна зробити висновок, що вимоги, які впливають з принципу правової визначеності, доцільно розглядати в аспекті правотворчого та правозастосовного процесів.

Відтак вважаємо, що основними вимогами, що впливають з принципу правової визначеності, можна поділити на наступні групи:

1) вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правотворчості, які можна розподілити на:

- вимоги до змісту нормативно-правових актів, що полягають у визначеності, доступності, несуперечливості нормативно-правових актів, а також чітко

визначають межі дискреційних повноважень. Дані вимоги взаємопов'язані між собою, тому порушення хоча б однією може призвести до правової невизначеності.

- вимоги до процедури прийняття нормативно-правових актів, що полягають у доведенні їх до відома населення, стабільності та своєчасності оновленні нормативно-правових актів тощо.

2) вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правозастосування.

Слід зауважити, що вище зазначені вимоги, як у процесі правотворчості, так і в процесі правозастосування будуть мати спільну мету - гарантувати стабільність як законодавства, так і судових рішень, ефективне врегулювання правових відносини на основі визначеності прав та обов'язків особи.

## Висновки до розділу 1

Проведений у межах розділу істотко-теоретичний аналіз правової визначеності, встановлення особливостей історичних витоків даного принципу, а також формулювання поняття «принцип правової визначеності» та визначення його місця в системі принципів права дозволяє констатувати наступне.

Принцип правової визначеності має глибокі історичні витoki. Вважаємо, що фактично даний принцип з'являється з моменту появи писаних джерел права, зокрема Законів XII таблиць, Дигестів Юстиніана, Салічної Правди, Руської Правди, Литовських Статутів та ін. Адже поява писаних джерел дозволила широкому колу осіб знати свої права, обов'язки, мати певну свободу дій і рішень. Такий хід речей упорядковував суспільні відносини, робив їх стабільними та зрозумілими.

Значний розвиток принцип отримав у римському праві, зокрема в судовій практиці та пов'язується із терміном «*res judicata*». Правова визначеність становила основу остаточності та законності судового рішення. Інститут законної сили судових рішень забезпечував стабільність і визначеність суспільних відносин.

Протягом зміни історичних епох змінювались й погляди філософів, юристів на право та закон. У добу Середньовіччя було чітко вказано (зокрема, Фоною Аквінським) на таку ознаку закону як опублікування, що фактично відповідає правовій визначеності.

Філософи Нового часу вже чітко сформулювали такі вимоги до закону, як точність, чіткість та передбачуваність, що сприяють стабільному правовому положенні людини. Отже, основу принципу правової визначеності історично складає формальна визначеність правових норм, яка робить суспільні відносини прогнозованими, впорядкованими та стабільними.

Визначеність правового регулювання є важливим атрибутом правової держави; вимога визначеності має дотримуватися як на рівні правової системи

в цілому, так і на рівні окремих її галузей.

Термін правова визначеність є багатоаспектним та багаторівневим поняттям. У науковій літературі він розглядається як важлива ознака права – формальної визначеності, під якою розуміють визначеність змісту норм права, закріплення в офіційно визнаних джерелах; визначеність процесу прийняття нормативно-правових актів та визначеність процесу правозастосування. Також актуальності набуває підхід до правової визначеності як до природного права людини і громадянина, що припускає природну можливість кожної людини і громадянина знати і розуміти своє правове становище в суспільстві та державі.

Правову визначеність можна визначити, як комплексну правову категорію, що відображається у поінформованості особи щодо свого правового статусу в державі та суспільстві та гарантує його стабільність.

Властивість визначеності реалізується в принципі правової визначеності, який є загальним принципом права та об'єктивною гарантією існування верховенства права, його формальним аспектом.

Широке відображення даний принцип знайшов у праві Європейського Союзу. Даний принцип є загальним та відноситься до джерел права Європейського Союзу та зобов'язує органи влади забезпечити доступність з'ясування права тими, до кого воно застосовується.

Принцип правової визначеності розкривається через наступні концепції:

- непорушність та нескасовуваність набутих законних прав («vested rights»);
- відсутність зворотної сили закону («non-retroactivity»);
- захисту легітимних очікувань («legitimate expectations»).

Найширше трактування принцип правової визначеності набув на основі практики Європейського суду з прав людини. Принцип правової визначеності прямо не закріплений у Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, але Європейський суд з прав людини неодноразово формулював його для мотивування прийнятих рішень і наголошував на важливості даного принципу для правової безпеки особи.

Легальне закріплення принципу правової визначеності в законодавстві

України на сьогодні відсутнє. Окремі аспекти правової визначеності розкриваються в практиці Конституційного Суду України, менше в практиці судів загальної юрисдикції. Тому актуальним є питання про закріплення даного принципу на законодавчому рівні, щоб дало змогу гарантувати виконання, уточнення нормативно-правових актів; остаточність та обов'язковість виконання судових рішень.

У національній правовій доктрині принцип правової визначеності розглядається у вузькому та широкому значенні. Вузьке значення даного принципу передбачає сукупність вимог до правової норми, які полягають у її чіткості, однозначності, простоті. У широкому значенні принцип правової визначеності передбачає сукупність вимог не тільки до процесу правотворчості, а й правозастосування.

Принцип правової визначеності слід розуміти як елемент верховенства права, що полягає в чіткості, точності, доступності й однозначності правових норм, системності та єдності правозастосування, зокрема остаточності та обов'язковому виконанні судового рішення, що надає можливість учасникам відповідних правовідносин у розумних межах передбачити наслідки вчинюваних дій та бути впевненим у незмінності свого правового статусу.

Основні вимоги, що складають зміст принципу правової визначеності повинні реалізовуватись в процесі правотворчості та правозастосування, тому їх можна поділити на: 1) вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правотворчості; 2) вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правозастосування.

Дотримання вимог, які випливають із принципу правової визначеності сприятиме ефективному захисту прав і свобод громадян, удосконаленню механізмів правотворчого та правозастосовного процесів.



## **РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ НА ПРАВОТВОРЧІСТЬ**

### **2.1. Вимоги до змісту нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності**

Як зазначалося в попередньому розділі вимоги, що впливають з принципу правової визначеності доцільно розглядати в процесі правотворчості та процесі правозастосування.

Принцип правової визначеності у сфері правотворчого процесу відіграє важливу роль, адже він покликаний забезпечити якість, точність, однозначність правових норм, доступність для сприйняття тими, до кого вони адресуються.

Досить влучно про значимість правової визначеності в процесі правотворчості вказав Л. Фулер: «Звичайно, не може бути раціональної підстави у твердження, що людина має моральний обов'язок підкорятися правовій нормі, якої не існує, або яку від неї засекречено, або, яка з'являється лише після вчинення людиною дії, або є незрозумілою, або суперечить іншій нормі тієї самої системи, або наказує неможливе, або щохвилини змінюється» [88, с. 43].

Нормативно-правові акти є вагомим засобом для врегулювання суспільних відносин, вирішення завдань та реалізації функцій держави. Тому важливо, щоб їх зміст відповідав принципу правової визначеності, який є основою для їх однакового застосування, що робить суспільні відносини стабільними і підвищує довіру до органів державної влади. Вважаємо в даному аспекті доречним є твердження Л. Бруно: «Правова держава може існувати тільки в умовах гарантованої визначеності закону, при якій в індивіда є можливість довгостроково планувати власну поведінку в особистому житті та в підприємницькій діяльності» [37, с.23]. Лише додамо, що нечіткість, двозначність, суперечливість норм права призводить до зниження ефективності правового регулювання, допускає необмежений розсуд у процесі правозастосування, і, як результат – свавілля, зневіру громадян у закон. Тому

важливість принципу правової визначеності при створенні нормативно-правового акту, формулюванні його змісту важко переоцінити.

На значимості якісного змісту закону у своїх рішеннях неодноразово наголошував Європейський суд з прав людини. Зокрема його бачення полягає у наступному: норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою мірою точності, що дозволяє особі погоджувати з нею свою поведінку, оскільки особа повинна мати можливість передбачати в розумних межах і стосовно до конкретних обставин ті наслідки, які може спричинити її поведінка. Разом з тим передбачити з абсолютною точністю відповідні наслідки не обов'язково. Більше того, хоча визначеність формулювань бажана, необхідно уникати надмірної чіткості, так як право має властивість змінюватись залежно від розвитку суспільних відносин. (п.31 Рішення по справі Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства від 25 листопада 1999 р. ) [89].

Значення точності, однозначності, послідовності полягає не тільки в якості й досконалості юридичної техніки, воно також покликане забезпечити єдність у розумінні та застосуванні права всіма до кого воно адресується. Тобто втілення принципу правової визначеності в процесі правотворчості надасть можливість уникнути невизначеності на стадії правозастосування, що буде запорукою стабільного врегулювання правових відносин.

На думку А.М. Приймака важливими вимогами, що впливають з принципу правової визначеності щодо змісту нормативно-правового акту є: чітке формулювання правової норми; умов, за яких здійснюються обмеження чи позбавлення свободи; передбачуваність законодавчої політики в соціальній сфері (полягає у відсутності внесення непередбачуваних змін до законодавства) та вимога несуперечливості й стабільності правових норм. [48, с.54-55].

Професор Лон Фуллер у своїй відомій праці «Мораль права» сформулював свої вимоги до закону. На думку останнього, спроба створити та підтримувати систему правових норм може провалитися щонайменше вісьмома способами. Цілковита невдача в будь-якому з цих восьми напрямків має наслідком не

просто погану правову систему, а щось таке, що взагалі не можна назвати правовою системою. Також автор наводить вісім принципів юридичної «досконалості», які усувають негативні прояви. Наведемо їх паралельно: від негативних напрямків до позитивних:

- 1) коли не вдається створити правил взагалі і тоді кожне питання доводиться вирішувати на основі «ad hoc» – шляхом вирішення є загальність права;
- 2) неспроможність надати гласності правилам, на дотримання яких він сподівався, або принаймні зробити їх доступними відповідній стороні – спосіб вирішення - промульгація;
- 3) зловживання законодавством зі зворотною силою, яке не лише не може керувати діями, а й послаблює цілісність норм з майбутньою чинністю, оскільки наражає їх на небезпеку ретроспективних змін - заборона законів зворотної дії;
- 4) неспроможність зробити правила зрозумілими - засіб недопущення - чіткість/зрозумілість законів;
- 5) ухвалення норм права, що суперечать одна одній – спосіб усунення - неприпустимість суперечностей у законах;
- 6) ухвалення норм, що вимагають поведінки, яка виходить за межі можливостей відповідної сторони - заборона законів, що вимагають неможливого;
- 7) внесення таких частих змін до правил, що підданий не може орієнтуватися на них у своїй поведінці - сталість законів у часі;
- 8) відсутність узгодженості між декларованими правилами та їхнім фактичним застосуванням - відповідність між офіційною дією і проголошеним правилом [88, с. 43].

На нашу думку, дана класифікація є цінною. Адже можна зробити висновок, що якість нормативно-правового акту не вичерпується його змістом, важливо дотримуватися й процедурних вимог, наприклад, заборона зворотної сили закону, промульгація, сталість законів у часі. Даний підрозділ дослідження хоча й присвячено саме вимогам до змісту нормативно-правового акту, що впливають з принципу правової визначеності, але вважаємо за

доцільне наголосити на тому аспекті, що змістовні вимоги тісно пов'язані з процедурними: порушення одних може призвести до правової невизначеності інших.

Перейдемо до безпосереднього розгляду вимог до змісту нормативно-правових актів. С.П. Погребняк визначив перелік та розкрив сутність змістовних вимог, що конкретизують принцип правової визначеності в процесі правотворчості. Серед них науковець виділяє наступні: акти мають бути зрозумілими (доступними), несуперечливими й повинні пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалін, а також додаткові вимоги щодо заборони широких дискреційних повноважень стосуються норм, які визначають компетенцію державних органів [90, с. 46].

У п. 46 Доповіді про верховенство права Венеціанської комісії зазначено, що правова визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими й точними та спрямованими на забезпечення передбачуваності ситуацій і правовідносин, що виникають [59].

Підсумовуючи сказане, можна виокремити вимоги до змісту нормативно-правових актів, що випливають з принципу правової визначеності:

- визначеність (чіткість, точність) нормативно-правових актів;
- доступність (зрозумілість) нормативно-правових актів;
- несуперечливість (однозначність) нормативно-правових актів;
- відсутність прогалін у праві;
- чітке визначення меж правозастосовного розсуду (дискреції) в нормативно-правових актах.

*Визначеність (чіткість, точність) нормативно-правових актів.* Слід зауважити, що ще римськими юристами були створені правила: «leges intellegi ab omnibus debent» – закони повинні бути зрозумілими кожному; «ubi jus incertum, ibi nullum» – коли закон не визначений він не існує, які є важливим й для сучасних правових систем. Ідея точності й чіткості закону була розвинута в поглядах Ш. Монтеस्क'є, на них ми звертали увагу в попередньому розділі при аналізі історичних витоків принципу правової визначеності.

У юридичній літературі завжди приділялася значна увага визначеності закону, яка не втрачає актуальності й на сучасному етапі. М.І. Панов, при аналізі визначеності кримінального закону, робить важливий висновок про те, що визначеність закону свідчить головним чином про його якість: чіткість, конкретність і вичерпність формулювань у ньому злочинів та їх ознак, а також покарань, установлених за ці злочини [60, с. 9-10].

Т.М. Назаренко висловлює думку, що правові норми, незважаючи на їх абстрактність, повинні достатньо точно й виразно окреслювати життєві ситуації та давати жорстку формулу поведінки, що не викликає в переважній більшості випадків сумнівів у моделі належної поведінки учасників правовідносин; формальна визначеність, властива юридичним нормам, дозволяє забезпечити належну організованість суспільних відносин: чіткість і конкретність прав і обов'язків їх учасників [91, с. 48].

Зрештою, визначеність права покликана забезпечувати ефективність правового регулювання й гарантувати єдиний для всіх, стійкий правопорядок. І, навпаки, невизначеність змісту правових норм допускає можливість необмеженого розсуду в процесі реалізації права, що неминуче провокує розбіжності, суперечливі інтерпретації, суперечки, правові конфлікти [37, с. 27-28].

Важливим та необхідним для визначеності нормативних актів є те, що вони повинні чітко вказувати на межі можливої та належної поведінки особи. Також визначеність норми повинна не допускати її двозначності в розумінні та сприйнятті тими, до кого вона адресується.

Погоджуємося з точкою зору Л.В. Ажнюк, що для окреслення змісту поняття «юридична визначеність» як основної вимоги до формулювання припису використовуються поняття «чіткість», «точність», які тісно пов'язані з питаннями лінгвістики тексту й водночас містять вагомий елемент суб'єктивної оцінки [92, с.202].

У юридичній літературі поширеним є твердження про визначення «точності закону» як відповідності суджень законодавця мовній формі їх

вираження в законодавчому тексті.

М.І. Панов вказує, що поняття «точність», яке широко використовується у філософії, включає в себе гносеологічний, логічний, лінгвістичний і прагматичний аспекти (рівні) як її об'єктивні та необхідні показники. У своєму поєднанні вони можуть свідчити про точність (або навпаки неточність) правових норм і, відповідно, про ступінь досконалості закону [60, с. 12].

*Гносеологічний аспект* точності норм права означає те, що в законі в узагальненому вигляді вказані лише найбільш істотні й типові ознаки актів поведінки людини одного й того ж виду. Виокремлення загальних ознак – результат копіткої пізнавальної діяльності, що включає в себе методи як емпіричного вивчення відповідних об'єктів (спостереження, порівняння, експеримент, вимірювання), так і теоретичного дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція й дедукція, перехід від абстрактного до конкретного і навпаки тощо). Причому в цих ознаках має діалектично поєднуватися абстрактне і конкретне [60, с.12-13]. Так, цивільне законодавство врегульовує договір в загальному вигляді шляхом закріплення основних положень (видових ознак), які точно визначають його зміст й властиві різним видам договору (наприклад, форма, ціна, момент укладення договору). Але не дивлячись, що положення сформульовані в загальному вигляді, вони точно відображають суттєві ознаки, які відрізняють один договір від іншого.

*Логічний аспект* вказує на його зв'язок із загальними законами й правилами формальної логіки й акцентує увагу на тому, що останні лежать в основі формулювання відповідних норм. Визначення в законі правових понять (дефініцій) мають бути об'ємними, і в той же час короткими, із вказівкою всіх обов'язкових ознак, що вичерпно характеризують відповідні суспільно небезпечні діяння. За загальним правилом, законодавець вдається до використання понять точного значення, які характеризуються формальною визначеністю, чіткістю, їх обсяг і зміст суворо фіксовані [60, с.13]. Проекти нормативно-правових актів мають відповідати логічним вимогам, які досягаються шляхом дотримання логічних правил: тотожності; несуперечності;

однозначності; логічної послідовності викладу тексту нормативно-правового акта; узгодженості; системності; недопустимості дублювання [93, с. 25-26]. У той же час варто відзначити, що нормативно-правові акти не можуть абсолютно чітко врегулювати правові відносини. Тому доречно зазначає М.І. Козюбра про те, що абсолютна визначеність таких наслідків є недосяжною, а закон, який намагається їх визначити за допомогою надмірної жорсткості формулювань, швидко набуває рис «скам'янілості», тобто старіє. У зв'язку з цим важлива роль у впровадженні в життя принципу визначеності належить судовій практиці [50, с.6].

Отже, нормативно-правовий акт повинен бути чіткий та точний у межах, які є можливими при суспільних відносинах, що постійно змінюються. Тому в багатьох нормативно-правових актах використовують оціночні поняття («розумний строк», «поважні причини», «тяжка хвороба», «виняткові випадки»), чим законодавець надає юридичне значення необмеженому колу обставин, що виникають чи можуть виникнути в реальному житті [94, с. 163]. Використання в законі оціночних понять забезпечує динамізм права, його пристосування до суспільних відносин, що з часом змінюються.

Також слід зауважити на тому моменті, що вимога точності не є однаковою для всіх нормативно-правових актів залежно від їх юридичної сили та сфери застосування. Наприклад, зважаючи на установчий характер норм Конституції, вони повинні бути викладені точно, що зумовлює недопущення різного тлумачення її приписів. У той же час норми Конституції мають загальний характер, тому в дещо меншій мірі є точними в деталях або конкретизації положень. Дана теза підтверджується практикою Конституційного Суду України, який вказав, що: наявність у Конституції України надто деталізованих положень, місце яким у поточному законодавстві, породжуватиме необхідність частого внесення змін до неї, що негативно позначатиметься на стабільності Основного Закону (Висновок від 2 червня 1999 р. № 2-в/99) [78].

Щодо сфер застосування, то слід підкреслити високу точність норм

кримінального права, які визначають, яке діяння є злочином та покарання за нього. У той же час норми, що врегульовують сімейні правовідносини підвищеними вимогами до точності можуть й не володіти, але це не буде свідчити про недотримання правової визначеності.

Логічний аспект точності вказує й на те, що при створенні нормативно-правового акту важливо дотримуватися законів логіки не тільки щодо текстуального змісту, а й розміщати текст в логічній послідовності, узгоджувати частини акту між собою. Прикладом логічної послідовності викладу тексту можуть слугувати кодифіковані акти. Так, Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) містить спочатку загальні положення (сторони процесу, докази тощо), а потім – різні види проваджень. Тому, щоб кожен раз при різних видах провадження не дублювати загальні положення, вони викладаються на початку акту.

Варто наголосити, що порушення логічного аспекту точності норми права при його застосуванні становиться проблемою. Погоджуємося з думкою Д.А. Керімова, який вважає, що порушення логіки закону, неточність його понять, формулювань, невизначеність використаних термінів породжує численні запити, тягне зміни і доповнення, різні тлумачення та роз'яснення, викликає непродуктивну витрату часу, сил та енергії, одночасно є живильним ґрунтом для бюрократичної тяганини, дозволяє перекручувати зміст закону і неправильно його застосовувати [95, с.55].

Наведемо приклад, коли нелогічно побудоване законодавство, може викликати непорозуміння в практичній площині. Ч. 1 ст. 55 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) вказує, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [96]. Ч.2 ст. 55 КПК України визначає, що права і обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї



кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого [96].

Згідно з п.5 ч. 1 ст. 3 КПК України досудове розслідування - стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [96].

Ч.5 ст. 55 КПК України містить положення, що за наявності очевидних та достатніх підстав вважати, що заява, повідомлення про кримінальне правопорушення або заява про залучення до провадження як потерпілого подана особою, якій не завдано шкоди, зазначеної в частині першій цієї статті, слідчий або прокурор виносить вмотивовану постанову про відмову у визнанні потерпілим, яка може бути оскаржена слідчому судді [96].

З вище наведених положень виникає ряд суперечностей, які порушують логіку викладення нормативного матеріалу та полягають у наступному:

- якщо особа звернулася із заявою про вчинення кримінального правопорушення, однак із заяви вбачається, що вона не є потерпілою від даного правопорушення, то таке рішення (постанову про відмову у визнанні потерпілим) слідчий може винести тільки після внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань;

- до цього часу така особа буде вважати себе такою, що є потерпілою від вчинення даного правопорушення й користуватися правами потерпілого, що передбачені ст. 56 КПК України.

- не зважаючи на те, що в особи виникли права й обов'язки потерпілого, вона їх фактично може реалізовувати тільки після внесення відомостей за її заявою до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Наступним прикладом порушення логіки викладення приписів є положення ст. 2 КПК України [96] про швидке розслідування й судовий розгляд

як одного із завдань кримінального провадження та положень п.1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [97] про необхідність дотримання розумного строку вирішення спору. Оскільки поняття «швидке розслідування і судовий розгляд» та «судовий розгляд упродовж розумного строку» не є ідентичними.

*Лінгвістичний (семантичний) аспект* означає, що терміни нормативно-правових актів оптимально відображають їх дійсний зміст. Це означає, що слова або словесні комплекси (словосполучення) повинні характеризуватися однозначністю, семантичною жорсткістю, чітко співвідноситися з поняттями, які вони призначені позначати. Терміни, що вживаються в нормах закону, незалежно від того, чи вони є загальнопоширеними, спеціально-юридичними, технічними або іншими, мають бути позбавлені експресивності, при цьому виступати особливими знаковими одиницями, що чітко концентрують в узагальненому вигляді [60, с.14].

Л.В. Ажнюк вказує, що концепція юридичної визначеності пресупозитивно вказує на право особи на якісну, коректну й зрозумілу мову офіційних текстів – мову, якою держава спілкується із своїми громадянами [92, с.202].

Слід вказати, що лінгвістичний аспект точності закону тісно переплітається з його доступністю. Тому більш детально питання про юридичну термінологію вважаємо за доцільне висвітлити при з'ясуванні саме вище зазначеної вимоги.

*Прагматичний аспект точності нормативно-правового акту* пов'язаний з дотриманням вимог (правил) юридичної техніки, яка забезпечує точність, чіткість, ясність, системність нормативно-правових актів.

П.М. Рабінович під юридичною технікою розуміє сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх елементів механізму правового регулювання та ефективного оперування ними у праворегулятивній практиці [98, с. 145]. Як правило, у навчальній юридичній літературі наводиться ряд правил до юридичної техніки, серед яких найбільш поширеними є наступні:

- до змісту нормативно-правового акту, які полягають у повному відображенні волі законодавця, урегулюванні однорідних суспільних відносин, логічній послідовності викладення нормативних приписів, відсутності прогалин та протиріч як в самому нормативно-правовому акті, так і між різними актами, не допущенні дублювань положень нормативно-правових актів з одного й того ж питання тощо;

- до мови викладення нормативно-правових актів: ясність, чіткість та простота мови нормативно-правових актів, точність та визначеність термінології, яка використовується.

О.В. Легка зауважує, що перелік загальних правил юридичної техніки не є вичерпним. У діючому правовому масиві важливо, щоб кожний юридичний документ мав реквізити, тобто такі зовнішні визначення, які б відображали предмет правового регулювання, сферу дії та інші параметри, які полегшують оперативний пошук та використання необхідної правової інформації: форма акта, назва, територіальний масштаб дії, місце та час прийняття, підписання, реєстраційний номер, а також відомості про посадову особу, яка підписала цей документ [99, с.26]. Приєднуємося до точки зору науковця про важливість дотримання правил щодо зовнішнього оформлення нормативного акту. У той же час додамо, що для юридичної техніки важливим є дотримання вимог й до структури акту: назва – частини – розділи – глави – статті – пункти – підпункти – заключні та перехідні положення. Залежно від об'єму, призначення нормативного акту ці елементи можуть бути наявні в сукупності або лише основні із них, що визначаються змістом акту.

Важливим з точки зору правової визначеності є дотримання правил юридичної техніки. Оскільки точність, ясність норм права дозволяє громадянам при вчиненні тієї чи іншої дії передбачити їх наслідки. Така прогнозованість наслідків є гарантією стабільності правового статусу особи, а отже – правової визначеності. Навпаки, порушення таких правил, що виявляється в неточності понять і формулювань, невизначеності використаних термінів, як справедливо зазначають Н.В. Пильгун та А.С. Смітюх, призводять до змін і доповнень,

численних запитів різних тлумачень і роз'яснень, спотворення змісту закону і неправильного його застосування [100, с. 43].

Вважаємо, що гносеологічний, логічний, лінгвістичний та прагматичний аспекти (рівні) точності норм є взаємопов'язаними. Їх поєднання в процесі правотворчості дозволяє створити нормативно-правовий акт, який буде містити точні, визначені положення, що дозволить оптимально застосовувати його на практиці. На наш погляд, доречним є висновок, який робить професор М.І. Панов при аналізі визначеності кримінального закону. Науковець указує, що категорія «точність норм кримінального права» надає можливість реалізувати принцип правової визначеності в кримінальному праві, що, у свою чергу, забезпечує втілення на практиці принципів верховенства права і законності у кримінальному судочинстві як неодмінних ідей правової держави [60, с.15]. Приєднуємося до даної точки зору, й додамо, що даний висновок є актуальним й важливим для нормативно-правових актів в будь-якій галузі права.

Слід вказати, що невизначеність норми може бути основою для визнання її неконституційною. Наведемо в якості прикладу Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками. Суд визнав неконституційними положення п. 6 розд. X «Перехідні положення» Земельного кодексу України, у яких йдеться про переоформлення права власності або оренди громадянами та юридичними особами, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві. Свою думку Суд, зокрема, мотивував невизначеним словосполученням «переоформити у встановленому порядку» без посилання на відповідні норми Кодексу або інших законів. При цьому в Кодексі та інших законах немає спеціальних норм щодо такого порядку переоформлення права постійного користування. Суд зазначив, що така невизначеність словосполучення ускладнює переоформлення і призводить до неоднозначної, довільної реалізації на практиці [79].

Більш об'ємною в даному аспекті є практика Конституційного Суду

Російської Федерації, який неодноразово визнавав норми неконституційними у зв'язку з невизначеністю їх змісту, що призводило до довільного розуміння її сутності. Зокрема зазначав, що загальноправовий критерій визначеності, ясності, недвозначності правової норми знаходить свій прояв в конституційному принципі рівності всіх перед законом і судом, оскільки така рівність може бути забезпечена лише за умови однакового розуміння й тлумачення всіма суб'єктами правозастосування. Невизначеність змісту правової норми, навпаки, допускає можливість довільного її застосування, що призводить до сваволі й, зокрема до порушення принципу верховенства закону (Постанови Конституційного Суду Російської Федерації від 25 лютого 2004 р. № 4-П [101], від 27 травня 2003 р. № 9-П [102], від 20 липня 2012 р. № 20-П; та ін.[103]).

Вище зазначена практика конституційних судів, дозволяє зробити висновок, що визначеність є важливою вимогою, якій повинен відповідати нормативно-правовий акт.

Досягненням у законодавчій сфері стало прийняття 02 липня 2015 р. Закону України «Про Національну поліцію» [104]. У порівнянні із Законом України «Про міліцію» у новому Законі передбачений чіткий перелік заходів, які має право вживати поліцейський, а також роз'яснення їх суті і підстав застосування (Розділ 5). Для прикладу статтею 32 Закону передбачені чіткі підстави застосування такого превентивного заходу як перевірка документів. Подібного за своєю чіткістю положення ні Закон України «Про міліцію», ні Наказ МВС України «Про затвердження Статуту патрульно-постової служби» [105] не містять. Так, п.2 ч.1 ст.11 Закону України «Про міліцію» містить одну конкретну підставу перевірки документів – при підозрі у вчиненні громадянином правопорушення і абстрактне положення про підстави перевірки документів [106].

Іншим прогресивним положенням у Законі України «Про Національну поліцію», на відміну від Закону України «Про міліцію», є не тільки конкретний перелік спеціальних засобів, які може застосовувати

поліцейський, а й чіткі підстави застосування кожного спеціального засобу та випадки заборони такого застосування (ст. 45 Закону) [104].

Вважаємо, що в Законі України «Про Національну поліцію» знайшов відображення принцип правової визначеності (не дивлячись, що текстуально він не записаний), який полягає в чіткій регламентації дій поліцейських. Така конкретність полегшить виконання обов'язків самого поліцейського, усуне суперечності з приводу правомірності його дій.

Регламентованість дій поліцейського безпосередньо в Законі полегшить громадянам розуміння правомірності дій поліцейського, оскільки виключить потребу їх звернення до додаткових інструкцій, положень, які не є такими доступними для ознайомлення.

*Доступність (зрозумілість) нормативно-правових актів.* Важливою вимогою до нормативно-правового акту є те, що він має бути доступним, тобто зрозумілим для сприйняття пересічним громадянином. Як влучно зазначає С.П. Погребняк, це означає, що він має бути максимально простим, стислим та ясним (точним і однозначним), системним і послідовним [90, с. 46].

Ще в літературі радянського періоду можна знайти заклики до державної влади приймати правові акти більш зрозумілими для народу. У 1918 р. П.І. Стучка писав: «нісенітницею є вимагати від громадян обов'язкового підкорення законам, які їм незрозумілі, і найбільшим лицемірством говорити про справедливість в державі, де знання всіх законів обов'язково (бо їх незнанням відговорюватися не дозволяється), а в той же час ці закони настільки складні, що їх розуміти і вірно тлумачити можуть тільки фахівці-юристи» [107, с. 391].

Вимоги доступності та зрозумілості закону утворюють в сукупності пріоритети, що мають конституційне значення. Вважаємо позитивним досвідом є практика щодо доступності нормативного акта, вироблена Конституційною Радою Франції. Наприклад, 29 грудня 2005 Конституційна Рада Франції розширила межі конституційного контролю, визнавши за собою право виключати дію надмірно складних законів, які передаються на його розгляд.

Такий підхід означає незаперечний доказ того, що закон зобов'язаний, у силу Конституції, бути простим. Так, ст. 78 Закону про бюджет на 2006 р. була визнана неконституційною у зв'язку з її надзвичайною складністю, яку не може виправдати жодний публічний інтерес [108, с. 60-61].

В юридичній літературі в більшій мірі доступність нормативно-правових актів пов'язують з їх текстуальною простотою, легкістю для сприйняття. Вважаємо, що доступність більш широке поняття, що не вичерпується мовним аспектом акту, а й стосується процедурної сфери прийняття нормативно-правового акту. Адже для особи важливо бути поінформованою про прийняття акту чи внесення до нього змін. У цьому аспекті теж віддзеркалюється доступність акту. Оскільки в даному підрозділі, ми розкриваємо змістовні вимоги, що випливають з принципу правової визначеності, більш детально проаналізуємо мовну доступність нормативно-правового акту.

Доступність акту означає його ясність, легкість для розуміння особами, до яких він адресується. Так Т.В. Кашаніна при висвітленні доступності акту оперує поняттям «ясність», під якою має на увазі простоту, зрозумілість правового документа [109, с. 130].

Водночас І.О. Биля-Сабадаш доступність тексту нормативних правових актів визначає як певний ступінь їх зрозумілості, що забезпечується їх ясністю, простотою та стислістю. При цьому важливим є зауваження науковця щодо розмежування термінів ясності й простоти мови нормативних правових актів. Ясний текст – це текст, який володіє точністю, однозначністю. Простий текст – той, у якому вживаються прості й зрозумілі, загальновідомі, загальноприйняті слова і терміни [110, с. 37-38].

У даному аспекті можна зазначити, що в юридичній літературі наводяться досить всеохоплюючі класифікації термінів, які використовуються при конструюванні нормативно-правових актів, але, щоб не виходити за межі дослідження, можна без зайвої деталізації поділити терміни на дві групи:

- звичайні (загальноживані) терміни, які повсякденно використовуються, але набувають юридичного значення в результаті застосування їх у

нормативно-правових актах: «близькі родичі», «шлюб», «дитина», «територія» тощо;

- спеціальні терміни, які використовуються для визначення специфічних юридичних понять («підсудність», «оферта», «злочин» тощо).

Отже, у нормативно-правовому акті застосовуються як спеціальні терміни, так і в більшому об'ємі загальні. Слід вказати, що при створенні дійсно ефективного правового акту, повністю уникнути використання спеціальних вузькоюридичних термінів неможливо. Саме юридичні терміни дають можливість досягти чіткості та ємності правового акта, лише за їх допомогою можна виключити двозначність. Отже, чистота, культура мовлення на лексичному рівні має бути досягнута посиленою увагою до кожного слова, терміна, термінологічного словосполучення [99, с.27-28].

Вважаємо за доцільне додати, що застосування спеціальних термінів виправдовується й колом осіб, на які такий акт розрахований. Наприклад, якщо норми Конституції України розраховані на невизначене коло осіб, тому застосування складних спеціальних термінів в даному акті є недоцільним. Коли нормативно-правовий акт розповсюджується на вузьку сферу та коло суб'єктів, таке застосування є виправданим (наприклад перелік операцій у сфері поводження з небезпечними відходами; види об'єктів, машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки тощо).

Варто погодитись з точкою зору І.П. Сидорчука, який указує, що, якщо немає доступності нормативно-правового акту, то будь-який правовий акт не може бути ніким зрозумілий, його застосування неможливо. Доступність - це сукупність ідей, цінностей і уявлень про законодавство, які обумовлені інтересами і устремліннями учасників правовідносин, мати справу з відомими правовими нормами, актуальними, зрозумілими, зручними в застосуванні, узгодженими, ефективними. Науковець виділяє два рівня в оцінці цього поняття - уявлення держави про доступність та уявлення учасників правовідносин про цю категорію. Законодавство адресовано всім: як громадянам, так і особам, які мають спеціальні знання в галузі права [111, с.67-



68].

Важливо, на нашу думку, наголосити на важливості доступності нормативно-правового акту саме для громадян, що виявляється в легкості з'ясування прав, свобод, а також усвідомлення вимог, які пред'являє до них держава. Адже численні питання, які виникають в житті (наприклад, укладення шлюбу, розлучення, спадкування, освіта, право на медичне забезпечення тощо) тим чи іншим чином опосередковуються правом. Тому для держави важливою має бути оцінка доступності акту не тільки фахівцями в юридичній сфері, а й пересічними громадянами.

*Несуперечливість (однозначність) нормативно-правових актів.* Вимогою, що випливає з принципу правової визначеності є несуперечливість (однозначність) нормативно-правових актів. Несуперечність нормативно-правових приписів є результатом виконання правила – нормативно-правові приписи не мають суперечити юридичним нормам їхнього чи інших нормативно-правових актів [93, с. 24].

Суперечливість норм – це найбільш серйозний дефект системи права, бо «протиріччя» зазіхають на основну якість права - бути узгодженим і збалансованим соціальним регулятором суспільних відносин. Суперечливі правові норми ускладнюють процес правозастосування, знижують юридичний ефект в цілому [112]. Таким чином, слід зауважити, що суперечність нормативно-правових актів негативно впливає на правову визначеність. Адже при наявності актів, які врегульовують суспільні відносини по різному, впевненості в правовому статусі особа вже не має, що підриває авторитет закону й довіру до держави.

Фактично в кожній галузі права можна знайти суперечливості, які ведуть до невизначеності законодавства, що може спричинити колізії норм права.

В юридичній літературі вказується на вживання поняття «колізія» в праві у широкому та вузькому розуміннях. За широким розумінням юридична колізія розглядається фактично як суперечка у правовій сфері. Юридична колізія у вузькому розумінні – як розбіжності змісту двох або більше чинних

законодавчих актів, прийнятих з одного й того ж питання [113, с. 8-9].

М.О. Власенко у праці «Коллизионные нормы в советском праве» колізію правових норм визначає як відношення між нормами, що виступає у формі відмінності або суперечності при регулюванні фактичного правовідношення [114, с.23]. Приєднуємося до даного визначення колізій і зауважимо, що в науковій доктрині можна навести досить широкий спектр поглядів на розкриття поняття колізії та її видів. З точки зору даного дослідження важливим вважаємо той факт, що юридичні колізії породжують суперечності в законодавстві, що має наслідком правову невизначеність.

Як правило, колізії залежно від їх особливостей поділяють на ієрархічні, темпоральні, змістовні та просторові. Можливі випадки збігів колізій, коли дві і більше колізійних ситуацій існують одночасно. Рівень правової невизначеності в даному випадку значно вище, отже, правозастосовний орган виявляється в ще більш складній ситуації [112].

Прикладом колізії є суперечність між ч. 5 ст. 138 Закону України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI «Про Регламент Верховної Ради України» [115] (яка встановлює, що постанови Верховної Ради України, які містять положення нормативного характеру, набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення) і п. 4 Указу Президента України від 10 червня 1997 р. № 503/97 «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів України та набрання ними чинності» (який передбачає, що нормативно-правові акти Верховної Ради України набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення) [116].

Подібна колізія виникає й в питанні врегулювання набрання чинності актів Кабінету Міністрів України. Частина 5 Указу Президента: «нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо більш пізній строк набрання ними чинності не передбачено в цих актах». Частина 1 ст. 52 Закону встановлює, що постанови Кабінету Міністрів України, крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом, *набирають чинності з дня їх офіційного опублікування*, якщо інше не передбачено самими

постановами, але не раніше дня їх опублікування [117].

У вище наведених прикладах існує колізія між законом й підзаконним нормативним актом, тобто конфлікт між нормами, які наділені різною юридичною силою. Тобто в даному випадку наявна ієрархічна колізія, яка виникає тоді, коли на врегулювання одних фактичних відносин претендують норми, що розміщуються на різних щаблях в ієрархічній (вертикальній) структурі законодавства й тому мають різну юридичну силу [118, с.317].

Ієрархічні колізії вирішуються на користь акту, що має вищу юридичну силу. Слід вказати, що чітка ієрархія нормативно-правових актів в окремому законі не закріплена, утім, у кожній конкретній ситуації законодавство загалом дозволяє вирішити питання про співвідношення за юридичною силою нормативно-правових актів, що регулюють те чи інше питання.

Поширеними є випадки, коли колізії можна зустріти між положеннями в одному й тому ж акті або актами, що мають однакову юридичну силу. Наприклад, численні суперечності можна зустріти при аналізі господарського та цивільного законодавства. Суперечності між кодексами починаються при формуванні дефініцій. Так Господарський кодекс України (далі - ГК України) використовує поняття «відсотки». А Цивільний кодекс України (далі - ЦК України) – «проценти». Фактично – це спільні поняття, які використовуються в якості синонімів для позначення економічної категорії. Але, логічним постає питання, чому законодавець використовує різні терміни, не дотримується єдності. Можливо, законодавець у дані терміни вкладає різне розуміння змісту? Здається, що відповідь простіша. Законодавець оперує різними за формою термінами, при цьому змістовно вони не відрізняються. Напевне, це звичайне упущення, яке створює поле для дискусії щодо правової визначеності. Крім того, ГК України містить поняття «угода», а ЦК – «правочин»; ГК передбачає «недійсність зобов'язання», а ЦК – «недійсність правочину» тощо.

Прикладами колізій можуть слугувати ГК України та ЦК України, які містять суперечності щодо деяких видів договорів, зокрема договору поставки. Так відповідно до ст. 180 ГК істотними умовами для господарських договорів є

умови про предмет, ціну та строк дії договору [119]. Ст. 712 ЦК України до істотних умов відносить предмет договору та строк, ціна ж такою умовою не є [120].

У даних прикладах наявні змістовні колізії, які є чи не найбільш поширеним видом колізій. Під змістовними колізіями розуміють колізії одночасно чинних на одній території приписів рівної юридичної сили, які виникають у результаті часткового збігу обсягів регулювання й обумовлені специфікою регламентації суспільних відносин [121, с. 124].

Змістовний принцип вирішення колізій на законодавчому рівні не закріплений. Сьогодні залишається актуальним правило, що сформульовано римськими юристами «ubi lex est specialis, et ratio ejus generalis, generaliter accipienda est» («у випадку, коли закон є спеціальним, але підстава для нього є загальною, він повинен розглядатися як загальний закон»). Таким чином, перевага спеціальній нормі має надаватися не механічно, а лише тоді, коли її вибір обґрунтовується засобами тлумачення права [122, с. 165].

Тому, повертаючись до вище наведеного прикладу, при вирішенні питання про співвідношення цивільних чи господарських норм, треба в кожному разі виходити з того, що при правозастосуванні застосовується не весь акт, а його конкретна правова норма, за змістом якої і визначається, чи є ця норма спеціальною чи загальною. Але підкреслимо, що чіткої законодавчої вказівки на надання переваги застосування саме спеціальної норми перед загальною не має. Вважаємо, що це справляє й позитивний ефект. Оскільки кожна практична ситуація є індивідуальною, тому правозастосовний орган, враховуючи всі обставини справи, може прийняти найбільш оптимальне рішення.

Також слід зауважити, що не всі колізії юридичних норм носять негативний характер. У деяких випадках вони слугують техніко-юридичним способом правового регулювання й створюються законодавцем свідомо.

А.В. Портнов, О.В. Москалюк як приклад доброякісної змістовної колізії наводять наступна ситуація. Так ч. 1 ст. 175 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) передбачено, що залучення жінок до робіт у

нічний час не допускається, за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід. Таким чином, з указаної норми робимо висновок, що в певних галузях народного господарства дозволяється залучати жінок до виконання надурочних робіт. Водночас ст. 176 КЗпП передбачає, що не допускається залучення до робіт у нічний час... вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років. У даному випадку ст. 176 КЗпП встановлює виняток, який унеможлиблює залучення вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років, до виконання робіт у нічний час. Безумовно, створення даної норми є результатом цілеспрямованої діяльності законодавця зі створення спеціальних норм. Метою створення такої норми є необхідність захистити відповідну категорію жінок, що пов'язано з їх фізіологічними особливостями та особливим соціальним статусом [123, с.9].

У законодавстві України можна знайти й приклади темпоральних колізій, які виникають у випадку видання протягом різного проміжку часу норм, що врегульовують одне й теж саме питання. Класичним є приклад колізії між нормами Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 року та ЦК України від 16 січня 2003 р.

Так ч. 2 ст. 429 ЦК України визначає, що майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, *належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якій він працює, спільно*, якщо інше не встановлено договором [120].

А згідно зі ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» *виняткове майнове право на службовий твір належить роботодавцю*, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем [124].

Відтак, ЦК України, який прийнятий пізніше передбачає кардинально інше правове регулювання щодо майнового права інтелектуальної власності. Безперечно, окреслені розбіжності можуть призвести до виникнення значної

кількості спорів. На практиці застосовують акт, що виданий пізніше.

Отже, слід зауважити, що колізії, і в основі яких лежать суперечності в нормативно-правових актах безпосередньо впливають на правову визначеність. Тому усунення колізій в кожному конкретному випадку має здійснюватись не тільки на основі положень, вироблених практикою, а з обов'язковим застосуванням принципу правової визначеності, що повинно проявлятися в застосуванні норми найбільш сприятливою для особи (здебільшого це стосується змістовних колізій). Звернення до принципу правової визначеності при обґрунтуванні застосування тієї чи іншої норми є проявом реалізації принципу верховенства права.

*Відсутність прогалін у праві.* Принцип правової визначеності покликаний гарантувати кожному право знати свої права і обов'язки. Тому важливим є те, що правові відносини повинні врегульовуватися системно й не допускати прогалін - відсутності юридичної норми, яка повинна бути в системі права з точки зору предмета правового регулювання та його змісту.

На негативному впливі прогалін неодноразового наголошував Конституційний Суд. Зокрема в п.5 Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 міститься положення про те, що стан регулювання притягнення юридичних осіб до відповідальності, зокрема щодо визначення строків застосування до них заходів впливу, Конституційний Суд України вважає неповним і таким, що не відповідає конституційному визначенню України як правової держави [125]. Отже, неповне регулювання суспільних відносин суперечить принципу правової визначеності, який передбачає чітке їх врегулювання та передбачуваність законодавства.

Звичайно кращий засіб усунення прогалін – це їх урегулювання шляхом створення необхідного нормативно-правового акту. Але даний процес є достатньо тривалим, що не підходить до випадку, коли проблему потрібно вирішити в короткі строки. У цьому випадку вдаються до аналогії закону, аналогії права, що дозволяє піти від невизначеності й прийняти рішення по юридичній справі. Можливість застосування норм за аналогією прямо

передбачена в окремих законодавчих актах. Зокрема прикладами законодавчого закріплення аналогії є Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України.

Але прогалини не є підставою для відмови в захисті суб'єктивного права, тому можливість застосування аналогії закріплена в опосередкованій формі. Так ст.8 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) містить положення, відповідно до якого забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини [126]. Аналогічну норму містить ч. 7 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України) [127].

Питання застосування аналогії права та аналогії закону є об'ємним. Лише зауважимо, що застосування аналогії повинно здійснюватись з урахуванням принципу правової визначеності, який є основою для захисту права, свобод особи від свавілля держави. Таке застосування повинно бути обґрунтованим. Адже відповідно до ч. 1 ст. 19 Конституції України: правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством [40]. Тому доречною є думка П.О. Недбайла про те, що при вирішенні справи з посиланням на загальні принципи права потрібно обов'язково вказувати загальні засади законодавства, на яких ґрунтується дане рішення, оскільки без відповідної вказівки рішення залишиться необґрунтованим, відкриваючи можливість для свавілля при застосуванні правової норми [128, с. 467].

*Чітке визначення меж правозастосовного розсуду (дискреції) в нормативно-правових актах.*

Принцип правової визначеності тісно пов'язаний з правовою категорією «правозастосовний розсуд». У зарубіжній юридичній літературі зустрічається термін «дискреція», який використовується в значенні свобода дій, розсуд.

Й.О. Покровський зазначав, що правотворець міг зумисне чи де йому з тих

чи інших причин не вдалося висловити свою думку в загальній невизначеній формі, надає заповнення подібного «каучукового» параграфу на вільний розсуд суду [28, с. 97].

В юридичній літературі поширена думка про те, що закон повинен мінімізувати наявність дискреційних повноважень в органів влади, оскільки це порушує верховенство права [49, с. 38]. С.С. Безруков висловлює думку, що недостатня визначеність оціночних термінів, багатозначність, неконкретизованість їх змісту і, як правило, відсутність у законі вказівок на те, як їх слід розуміти, змушують правозастосовний суб'єкт «розшифровувати» зміст таких приписів на власний розсуд, вкладати в нього певний сенс, який відповідає їх особистим уявленням [129].

Вважаємо, що повністю погодитись з даними точками зору не можна. Оскільки правозастосовчий розсуд є своєрідним механізмом, який покликаний усунути прогалину шляхом застосування правозастосовним органом аналогії закону чи аналогії права або правильно обрати колізійну норму. Тому розглядати правозастосовний розсуд як суто негативне явище не доцільно. Адже саме за допомогою дискреції можна досягти правової визначеності; вирішити конкретну практичну ситуацію.

При розкритті позитивних сторін дискреції не варто випускати з поля зору й негативні аспекти цього явища. Досить часто звертається увага на те, що використання дискреційних повноважень знижує рівень довіри до влади, оскільки вони асоціюються у свідомості людей зі свавіллям, самочинним втручанням у їхні права й свободи; створює умови, при яких посадова особа може використовувати надані їй владні повноваження не для досягнення суспільно корисних цілей, зміцнення законності й правопорядку, а для задоволення власних інтересів; ускладнює перевірку законності та обґрунтованості рішень у процесі прокурорського нагляду й судового контролю; зменшує рівень прогнозованості юридичної практики тощо [130, с.56]. Погоджуючись з цим, варто зазначити, що для недопущення негативних явищ при дискреції доцільно на законодавчому рівні встановити її межі та



закріпити основні ознаки правозастосовного акту: законність, визначеність, обґрунтованість.

Також поділяємо думку М.В. Преснякова, який указує, що ряд проблематичних питань в даній сфері пов'язані з невизначеністю положень щодо правозастосовного розсуду. Серед них науковець виокремлює наступні:

- відсутність закріпленого обов'язку компетентного органу прийняти той чи інший нормативно-правовий акт до моменту прийняття відповідного закону. Адже неможливо здійснити право, про яке вказано, що воно здійснюється в «установленому законом порядку», а цей порядок законом ще не встановлений;

- відсутність будь-якої відповідальності відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування за невиконання обов'язків по прийняттю нормативного правового акта навіть у тому випадку, коли такий обов'язок прямо передбачений законом [94, с. 165-166].

Корисною щодо меж дискреційних повноважень є практика, яку виробив Європейський суд з прав людини, який неодноразово аналізував наявність, межі, спосіб і законність застосування дискреційних повноважень національними органами, їх посадовими особами.

З практики Європейського суду впливає наступне:

1) *норма закону повинна містити досить чіткі положення про рамки та характер здійснення правозастосовного розсуду. Як приклад можна навести рішення по справі Олссон проти Швеції (судове рішення від 24 березня 1988 р.), у якому сформульовано, що закон, який надає дискрецію, не є сам по собі несумісним з вимогою передбачуваності в тому випадку, коли обсяг дискреції та спосіб її застосування зазначені з достатньою чіткістю та при цьому враховується легітимна мета того чи іншого вживаного заходу в тій чи іншій ситуації, щоб надати індивіду адекватний захист від свавільного втручання» [131];*

2) *обмеження застосування в законодавстві термінів, що свідчать про необмежені можливості органу виконавчої влади. Як приклад можемо навести Постанову Європейського суду з прав людини від 06 грудня 2007 року Справа*

«Лю і Лю проти Російської Федерації. У даній Постанові зазначено, що в питаннях, які зачіпають основні права людини, було б порушенням принципу верховенства права - одного з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією - формулювати дискреційні повноваження органу виконавчої влади в термінах, що свідчать про необмежені можливості. Отже, закон повинен встановлювати межі такої свободи розсуду компетентних органів і спосіб її здійснення з достатньою ясністю, враховуючи законну мету аналізованого заходу, щоб надати особі належний захист від свавільного втручання в його права [132].

Позитивним у даному аспекті є положення, які закладені в Конституції України: ч. 2 ст. 19 Конституції України визначає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, ст. 22 Конституції підкреслює, що конституційні права й свободи гарантуються та не можуть бути скасовані [40].

Отже, конституційні норми забороняють втручання в зазначені сфери з боку органів влади.

Тому, з точки зору правової визначеності, дискреційні повноваження мають двоякий прояв. По-перше, правова визначеність за своєю сутністю направлена на недопущення законодавчого регламентування широких дискреційних повноважень. По-друге, дискреційні повноваження дозволяють державним органам і посадовим особам діяти на власний розсуд, коли це є виправданим і необхідним для забезпечення гнучкості правового регулювання, і тим самим дозволяє уникнути правової невизначеності.

## **2.2. Основні аспекти процедури прийняття нормативно-правових актів у контексті принципу правової визначеності**

Ефективність нормативно-правових актів для правового регулювання в значній мірі залежить від дотримання процедури прийняття актів, внесення

змін до них та процедури набрання ним чинності. Адже навіть узгоджені, точні, несуперечливі за змістом нормативно-правові акти при недотриманні порядку прийняття та оприлюднення не можуть забезпечити ефективне правове регулювання суспільних відносин. Ігнорування процедури прийняття, внесення змін до нормативно-правових актів є однією з основних причин порушення принципу правової визначеності.

З точки зору принципу правової визначеності важливим є не тільки втілення його положень при формуванні змісту акту, а й при процедурі його прийняття, набрання ним чинності та внесення змін та доповнень до нього.

В юридичній літературі можна зустріти численні погляди про важливість процедури прийняття нормативно-правового акту. Так Т.В.Кашаніна вказує, що підготовка та прийняття правових актів є творчим процесом. Проте їх головна особливість полягає в тому, що, маючи владний характер, вони завжди зачіпають інтереси суб'єктів права. Ось чому їх прийняття, як правило, формалізується у вигляді певної процедури. Правові наслідки, що виникають у зв'язку з виданням нормативно-правових актів, відрізняються жорсткістю та безпосереднім чином впливають на поведінку й долі людей [133, с. 140]. Тому вимоги до процедури прийняття нормативно-правового акту мають важливе значення в аспекті принципу правової визначеності. Оскільки порушення процедури прийняття, що може полягати, наприклад, в не оприлюдненні нормативно-правових актів, у першу чергу, зачіпають права людини. Адже навіть найменший відступ від процедури їх прийняття може призвести до порушення принципу правової визначеності, як наслідок – нестабільність правових відносин.

Зокрема розділяємо точку зору професора С.П. Погребняка, який вважає, що для того щоб особа мала можливість покластися на норми права, про них її слід заздалегідь проінформувати. Порушення процедури прийняття нормативно-правових актів зазвичай позбавляє громадян впевненості в стабільності свого правового становища, не дозволяє планувати свою поведінку. Таким чином, загальним підґрунтям цієї групи вимог є принцип

законних (правомірних) очікувань [22, с. 309].

Отже, правотворча процедура відіграє важливу роль. Оскільки особа, яка поінформована про прийнятий акт має змогу планувати свою діяльність і передбачати її юридичні наслідки. А такі вимоги, як стабільність нормативно-правових актів, своєчасне внесення до них змін, заборона зворотної сили тощо сприяють індивідуальній автономії, підвищують довіру до права й держави. Порухення правотворчої процедури може призвести до правової невизначеності, тому такий акт повинен бути скасований.

Для того, щоб нормативно-правовий акт повністю узгоджувався з принципом правової визначеності, необхідним є дотримання не тільки вимог щодо чіткості, ясності, однозначності його змісту, а й процедури його прийняття, яка повинна відповідати певним вимогам.

Найбільш повно процедурні вимоги принципу правової визначеності розкриті С.П. Погребняком. До них науковець відносить: вимога про обов'язкове оприлюднення актів; вимога, що забороняє зворотну силу актів; вимога розумної стабільності права, що забезпечує незмінність правових приписів протягом певного періоду й обумовлює заборону їх частих змін; вимога послідовності правотворчості, що включає насамперед заборону необґрунтованих змін; вимога надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону [1, с. 25-26].

А.М. Приймак окремо не поділяє вимоги на процедурні та змістовні, він об'єднує їх у групу вимог до визначеності законодавства. Серед них автор виділяє наступні: обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів; передбачуваність законодавчої політики в соціальній сфері; відсутність внесення непередбачуваних змін до законодавства та стабільності правових норм, яку слід розуміти як відсутність частого внесення змін у нормативно-правові акти, оскільки інакше суспільні відносини не встигатимуть адаптуватися до нових нормативних умов [48, с. 54].

Вище зазначені підходи до вимог, що впливають з принципу правової визначеності, дозволяють до них віднести наступні:

- своєчасне та обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів;
- надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила (відтермінування введення в дію актів, уникнення негайної дії тощо);
- заборона зворотної сили закону;
- зведення до мінімуму кількості нормативних правових актів з одного й того ж питання;
- стабільність та своєчасне оновлення нормативно-правових актів.

*Своєчасне та обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів.*

Прийняття нового нормативно-правового акту безпосередньо стосується прав людини. Тому поінформованість осіб про прийняття акту є своєрідною гарантією цих прав, необхідною умовою дії принципу правової визначеності. Адже з дати вступу закону в силу, його дія розповсюджується на суб'єктів, його необхідно дотримуватись й виконувати.

Конституційними гарантіями права знати свої права й обов'язки є положення статті 57 Конституції України. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними [40].

О.В. Пушняк, посилаючись на окрему думку судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів, зазначає, що потрібно мати на увазі, що наведені конституційні норми визнають оприлюднення умовою набуття чинності тільки тих нормативно-правових актів, які стосуються прав і обов'язків громадян, і не поширюють це правило на інших суб'єктів права, зокрема, на юридичних осіб. Проте так само, як і фізичні, юридичні особи не мають змоги узгоджувати свою поведінку з вимогами нормотворця, не знаючи про їх зміст. Тому вказані норми в такому формулюванні не виправдано обмежують сферу дії ідеї про оприлюднення як

умову чинності права. Ця ідея є логічним розвитком принципу правової визначеності, виступаючи важливою гарантією правової стабільності, впевненості суб'єктів права в тому, що їх правове становище непередбачувано не погіршиться з прийняттям нового нормативного акта, а також необхідною умовою довіри до права і держави [134, с. 749]. Приєднуємося до даної точки зору й додамо, що вимога обов'язкового дотримання закону поширюється не тільки на громадян, а й на всіх суб'єктів права, тому питання про доведення норм закону й ознайомлення з ним актуально для широкого кола суб'єктів.

У даному аспекті доречно зауважити, що оприлюднення нормативно-правових актів пов'язане з презумпцією знання закону, яка передбачає, що кожен зобов'язаний знати й дотримуватися вимог закону.

Але при цьому зазначимо, що держава повинна створити належні умови для ознайомлення осіб із змістом прийнятого нормативно-правового акту. Адже не можна вимагати від особи виконувати закон, якщо він не був належним чином доведений до їх відома.

Тому вимога оприлюднення нормативного правового акта від імені держави компетентним органом публічної влади обумовлено загально визнаним принципом правової визначеності, на основі якого встановлюються відносини держави та індивіда, і означає загальне оповіщення про те, що даний нормативно-правовий акт прийнятий і підлягає дії у викладеному автентичному змісті. Тільки в цьому випадку на осіб, які підпадають під його дію, поширюється загальноправова презумпція, у силу якої незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення [135].

На важливість оприлюднення звертається увага і в Законі України «Про Національну поліцію». Ч.5 ст. 9 Закону містить положення про те, що нормативно-правові акти, що регламентують діяльність поліції, обов'язково оприлюднюються на веб-порталі центрального органу управління поліції. Нормативно-правові акти з обмеженим доступом оприлюднюються у випадках та в порядку, визначених Законом [104]. Вважаємо такий підхід новаційним, як з точки зору законодавчого закріплення, так із позиції відкритості діяльності

поліції взагалі. У даному положенні втілений принцип правової визначеності. Слід зауважити, що порядок, строки доведення нормативно-правових актів до відома громадян, тобто офіційне оприлюднення не входить у предмет даного дослідження. Дане питання цікавить нас лише в площині втілення принципу правової визначеності. Так як оприлюднення нормативно-правових актів забезпечує однаковість в його дотриманні, виконанні та застосуванні, слугує гарантією захисту конституційних прав і свобод, утвердженню верховенства права.

При розгляді даної вимоги потрібно звернути увагу на порядок оприлюднення нормативно-правового акту, який надає можливість особі знати, з якої календарної дати починається дія акту, його нормативно-регулятивний вплив на суспільні відносини.

Слід зауважити, що залежно від виду нормативно-правих актів установлений різний порядок набрання чинності. Загальні норми, які передбачають дію актів у часі задекларовані в Конституції України (ст. 58, 94) [40]. Тому в юридичній літературі досить розповсюдженою є думка про потребу прийняття так званого закону про нормативно-правові акти, який би, крім питань ієрархії нормативно правових актів, їх змісту тощо, чітко регламентував порядок доведення до відома населення нормативно-правових актів і порядок набрання ними чинності.

Наприклад, А.М. Мірошніченко та Ю.Ю. Попов зазначають, що на виконання вимог Конституції України слід розробити та ухвалити закон або кілька законів із окремих питань, що стосуються нормативно-правових актів: про порядок доведення законів та інших нормативно-правових актів до відома населення (прийняття такого закону вимагається ст.57 Конституції України), про порядок реєстрації нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (ст.117 Конституції України) [136, с. 370]. Погодимось з даною точкою зору та зауважимо, що з позиції дотримання принципу правової визначеності важливим є детальна регламентація доведення законів та інших нормативно-правових актів до

відома населення.

*Надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила (відтермінування введення в дію актів, уникнення негайної дії тощо).*

Дана вимога нерозривно пов'язана із попередньою та передбачає, що норми права не повинні набувати чинності настільки швидко, щоб для пристосування до нового стану права залишилось занадто мало часу. У конкретній ситуації слід знайти оптимальний баланс між принципом правомірних очікувань і зацікавленістю держави в негайній реалізації вимог нового закону [22, с. 311].

Досить поширеною є практика, коли нормативно-правовий акт може набирати чинності з моменту його опублікування чи на наступний день. Вважаємо, що таке положення не зовсім відповідає принципу правової визначеності. Адже між прийняттям акту та набранням ним чинності мінімальний розрив.

Негативними моментами в даному випадку з позицій правової визначеності є те, що:

- презумпція знання нормативних актів тими, кому вони адресовані не має реального підґрунтя. Адже такий акт починає діяти з 0 годин доби, а офіційне видання з опублікованим актом фактично зможе надійти населенню в кращому випадку лише через чверть доби. До того ж потрібен більш чи менш тривалий час для того, щоб адресати приписів цього акта змогли прочитати та осягнути їх зміст [134, с. 752];
- часто вимагає від суб'єктів права підкорятися правилам, які або невідомі їм взагалі, або являють собою раптове неочікуване нововведення, якого вони не враховували при плануванні своєї діяльності [134, с. 753];
- відсутній поетапний та системний перехід до нового порядку суспільних відносин.

Слід зазначити, що при прийнятті нормативно-правового акту, на нашу думку, обов'язково повинно бути відтермінування введення його в дію. Це є



необхідним аспектом з точки зору правової визначеності. Наприклад, у Прикінцевих положеннях КПК України, який прийнято 13 квітня 2012 р. вказано, що він набирає чинності через шість місяців з дня його опублікування, крім окремих положень, набрання чинності яких, пов'язане з прийняттям нових законів (наприклад, закон, що регулює надання безоплатної правової допомоги) та створення спеціальних органів (з дня початку діяльності Національного антикорупційного бюро України, але не пізніше трьох років з дня набрання чинності Кодексом) [96].

Оскільки перехід до нової моделі кримінального процесу є дуже складним, адже тягне за собою численні зміни в процесуальному провадженні, тому його норми впроваджувалися поетапно, надавався час на реформування окремих інститутів, приведення законодавства у відповідність з нормами КПК.

Важливо з точки зору принципу правової визначеності є те, що нормативно-правовий акт повинен завжди бути продуманий й не прийматися за формулою: «акт заради акту». Адже у першу чергу – це порушує стабільність правового положення людини, підриває довіру до права. Важливо, щоб між прийняттям нормативно-правового акту й набранням ним чинності був достатній, розумний термін, який би забезпечив поступовий перехід до нового врегулювання відносин, доведення його змісту до населення, а також привів суміжне законодавство у відповідність до змін.

При цьому треба врахувати точку зору З.М. Будька, який указує, що за певних обставин, як виняток, потрібно залишити можливість набуття чинності та ведення в дії закону чи іншого нормативно-правового акту з дня його опублікування. Це, зокрема, може стосуватись воєнного та надзвичайного стану. За цих обставин пріоритет повинен надаватись потребі в негайному (з дня опублікування) запровадженні правових актів, адекватних до умов таких станів [137, с.65].

Підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що нормативно-правовий акт повинен набирати чинності в термін, який є достатнім для інформування громадян. Зокрема для закону він має становити десять днів, саме такий

установлений на конституційному рівні, а за потреби й збільшений, з метою плавного, системного переходу до нового правового врегулювання суспільних відносин.

У даному контексті слід приєднатися до думки С.П. Погребняка, яка полягає в тому, що в конкретній ситуації слід знайти оптимальний баланс між принципом правомірних очікувань і зацікавленістю держави в негайній реалізації вимог нового закону. У випадках, коли негайна дія акта може спричинити значну шкоду майновим інтересам особи й вимагати суттєвих зусиль для швидкої перебудови відносин, яка не обумовлена адекватним публічним інтересом, законодавець повинен вдаватися до надання законам переживаючої дії [22, с. 312].

*Заборона зворотної дії нормативно-правових актів.*

Правова визначеність знаходить прояв у принципі недопустимості зворотної дії права, що виявляється в стабільності правового регулювання впевненості особи в сталості законодавства.

Стаття 58 Конституції України містить положення про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність осіб [40]. Вказівка про заборону зворотної дії міститься в чинному законодавстві, зокрема в ст. 5 Цивільного кодексу України [120], ст. 5 Кримінального кодексу України [138].

Існує також практика, напрацьована Конституційним Судом України по тлумаченню ст. 58 Конституції, яка знайшла свій вияв у семи його рішеннях. Наведемо окремі із них. Так у Рішенні № 1-рп/99 від 9 лютого 1999 року зазначено: «За загальновизнаним принципом права закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі. Цей принцип закріплений у частині першій статті 58 Конституції України, за якою дію нормативно-правового акта в часі треба розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом чинності і припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце» [139].

Також важливим у даному Рішенні було вирішення питання щодо поширення положень ст. 58 Конституції України на юридичних осіб. Конституційний Суд зазначив, що положення про зворотну дію нормативно-правового акту, які визначені ст. 58 Конституції України стосуються людини і громадянина (фізичної особи) і не поширюється на юридичних осіб [40].

Доцільно навести окрему думку судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри до даного рішення: «Конституційний Суд не взяв до уваги принцип рівності всіх суб'єктів права перед законом (статті 13, 129 Конституції України), який означає пред'явлення до всіх них однакових вимог та відсутність у будь-кого з них привілеїв. Офіційне тлумачення Конституційним Судом України частини першої статті 58 Конституції України не узгоджується з цим принципом, оскільки ставить фізичних осіб – суб'єктів права у привілейоване становище порівняно з юридичними особами» [140].

Слід зауважити, що й серед теоретиків такий підхід Конституційного Суду України, при всій повазі до нього, не знаходить схвалення. Поширеною є думка, що дане рішення Конституційного Суду справді обмежило застосування принципу незворотності дії закону в часі. Так А.М. Мірошніченко визнає таку позицію поверховою. Вона не враховує того, що встановлення за допомогою ретроактивної дії норми негативних наслідків «на минуле» для юридичної особи неминуче негативно вплине на інтереси якихось фізичних осіб – засновників юридичної особи, її працівників тощо [141, с. 358].

У Рішенні від 5 квітня 2001 року Конституційний Суд у справі про податки вказав, що дія закону та іншого нормативно правового акта не може поширюватися на правовідносини, які виникли й закінчилися до набрання чинності цим законом або іншим нормативно-правовим актом. Закріплення принципу незворотності дії в часі законів та інших нормативно-правових актів є гарантією безпеки людини й громадянина, довіри до держави [142].

Дані положення Конституційного Суду України наголошують на важливості заборони зворотної дії закону, що є необхідною вимогою принципу правової визначеності.

У п. 46 Доповіді Венеціанської комісії про верховенство права вказується, що пряма вказівка на надання закону зворотної дії суперечить принципу правової визначеності, оскільки суб'єкти права повинні знати наслідки своєї поведінки [59].

Але доцільно поставити запитання: чи можуть бути винятки щодо зворотної сили нормативно-правових актів? Чи не суперечитиме допущення зворотної дії актів принципу правової визначеності? Виключенням із заборони зворотної сили закону є положення ст. 58 Конституції, коли закон чи інший нормативно-правовий акт пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність особи буде мати зворотну дію [40].

З положення Конституції при буквальному розумінні випливає, що її дія поширюється на всі види юридичної відповідальності: починаючи від дисциплінарної та закінчуючи кримінальною. В юридичній літературі поширеною є думка, що доцільність такого виключення є виправданою лише щодо адміністративної та кримінальної відповідальності. Така позиція обґрунтовується тим, що специфіка цивільно-правової, матеріальної й дисциплінарної відповідальності порівняно з відповідальністю кримінальною й адміністративною полягає в тому, що особі, яка притягується до відповідальності, найчастіше протистоїть не держава в особі уповноважених нею органів, а інший суб'єкт права. Закон має зворотну силу, тільки якщо це не суперечить правам всіх учасників правовідносин [121, с. 67].

Вважаємо вище зазначений підхід виправданим. Оскільки, наприклад, сторонами в трудовому праві є працівник та роботодавець – суб'єкт підприємницької діяльності. Пом'якшення дисциплінарної відповідальності покращить правове положення порушника, але пропорційно такому покращенню – погіршить становище роботодавця. Фактично будуть порушені права останнього, звужено їх спектр.

Аналогічною буде й ситуація у взаємовідносинах боржника та кредитора. Приєднуємося до точки зору І.В. Жилінкової, яка зазначає, що пом'якшення відповідальності в публічній сфері стосується відносин особи та держави, то

пом'якшення відповідальності в приватному праві – це у першу чергу пом'якшення відповідальності боржника перед кредитором, що в більшості випадків означатиме порушення прав останнього [143, с.117]. Тому доцільно зробити висновок, що для приватної сфери допущення зворотної дії закону не завжди відповідає принципу правової визначеності.

Позиція законодавця в даному аспекті протилежна теоретичним уявленням. Адже ч. 2 ст. 5 ЦК передбачає, що акт цивільного законодавства не має зворотної дії в часі, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує цивільну відповідальність особи [120]. Тобто законодавець розповсюджує зворотню дію закону на сферу цивільно-правової відповідальності.

У даному аспекті важливим є те, що норма Конституції дозволяє зворотню дію закону чи нормативно-правового акту в тому випадку, якщо він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність. Тобто в нормі чітко вказується на поняття «відповідальність», а отже, при буквальному розумінні норми, якщо закон поліпшує правове становище особи в цілому зворотна дія на нього не поширюється. Доречно зазначити, що положення ст. 58 Конституції України в аспекті практичного застосування не знаходить єдиного підходу. У цьому контексті варто навести приклади із судової практики.

До Апеляційного суду Полтавської області з апеляційною скаргою на рішення Миргородського міськрайонного суду від 25 травня 2009 р. звернулося ЗАТ Комерційний банк «ПриватБанк» по справі за позовом гр. Ш. до ЗАТ КБ «ПриватБанк» про захист прав споживача. 28 грудня 2007 року між гр. Ш. і закритим акціонерним товариством комерційним банком «ПриватБанк» було укладено кредитний договір, згідно з яким йому надано кредит у сумі 60 тис. грн. на 15 років зі сплатою за користування кредитом відсотків у розмірі 1,25% щомісячно на суму залишку заборгованості за кредитом.

Відповідно до п. 2.3.1 договору банк має право в односторонньому порядку збільшувати розмір процентної ставки за користування кредитом при зміні кон'юнктури ринку грошових ресурсів в Україні. З 28 жовтня 2008 року відсоткова ставка була підвищена до 16,08 % на рік, на що він

погодився. Листом від 25 грудня 2008 року, відправленого на адресу позивача 8 січня 2009 року та отриманого ним 13 січня 2009 року, відповідач знову повідомив про збільшення з 1 лютого 2009 року відсоткової ставки за договором до 27,25 % річних. 12.12.2008 р. набрав законної сили Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони банкам змінювати умови договору банківського вкладу та кредитного договору в односторонньому порядку». Вважаючи таке підвищення відсоткової ставки незаконним, позивач просив визнати вказані дії відповідача неправомірними; відновити становище, яке існувало до зазначеного порушення, зобов'язавши ЗАТ «ПриватБанк» здійснити коригуючі операції щодо нарахування відсотків у розмірі 16,08 % та стягнути з відповідача на його користь на відшкодування моральної шкоди 2 тис. грн.

Заочним рішенням Миргородського міськрайонного суду Полтавської області від 25 травня 2009 року позов задоволено. Суд при обґрунтуванні рішення посилався на те, що Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони банкам змінювати умови договору банківського вкладу та кредитного договору в односторонньому порядку» має зворотну дію, оскільки суттєво покращує правове становище особи. Апеляційний суд Полтавської області такі обґрунтування не підтримав. У своєму рішенні апеляційний суд виходив із того, що ст. 1056-1 ЦК України, ч.4 ст. 55 Закону України «Про банки та банківську діяльність» не мають зворотної дії нормативно-правових актів у часі та не застосовуються до спірних правовідносин, оскільки рішення про збільшення відсоткової ставки прийнято відповідачем 25 грудня 2008 року - до набрання чинності вказаними нормами. Тому районний суд неправильно застосував положення ст. 58 Конституції України, відповідно до якої закон має зворотну дію виключно у випадку пом'якшення чи скасування відповідальності особи. Окремих вказівок про зворотну дію в часі його норм закон не містить, тому підстав для визнання рішення банку відносно збільшення розміру відсоткової ставки неправомірним – немає [144]. Отже, у даному випадку вбачають два різні підходи до розуміння

конституційної норми. На теоретичному рівні теж спостерігаються різноманітні підходи до даного положення. Наприклад, О.В. Москалюк вказує, що якщо застосування зворотної дії в часі, спрямоване на розширення існуючих прав особи чи покращення її правового становища, то в такому випадку надання нормі зворотної дії в часі не вступає в суперечність з метою принципу незворотності дії нормативних актів в часі [145, с.3]. Якщо аналізувати дану точку з позицій правової визначеності, можна зазначити, що в даному випадку головним аспектом є те, щоб при покращенні правового положення одного суб'єкта не порушувалося положення іншого, не звужувалась сфера його прав. У будь-якому разі окреслена думка О.В. Москалюка є дискусійною. Адже сфера правових відносин настільки широка, що надавати закону зворотну дію в кожному разі, якщо він покращує правове становище суб'єкта, може призвести до певної не контрольованості в даному питанні, несистемному застосуванні норм на практиці.

Більш дослідженим питання про зворотну дію є опрацьованим з точки зору кримінального права. Звернемо увагу на монографію Ю.А. Пономаренка, у якій автор зазначає, що конституційне положення (ст. 3 Конституції) дає підстави для висновку, що права людини, у тому числі тієї, яка є суб'єктом кримінального правовідношення, мають превалююче значення над державними функціями й повноваженнями, що останні мають бути спрямовані на сприяння реалізації та захисту перших. Саме тому у випадках, коли закон розширює повноваження держави щодо обмеження прав людини (зокрема в порядку кримінального переслідування), то таке розширення має стосуватися виключно повноваження держави в майбутніх кримінальних правовідносинах, тобто правовідносинах, юридичний факт яких ще не виник. І ніякими міркуваннями доцільності не можна обґрунтувати зворотну дію нового закону, якщо він розширює каральні повноваження держави. Що ж стосується законів, які обмежують чи скасовують повноваження держави у вже існуючих кримінальних правовідносин, то в даному випадку відповідно розширюються свобода і права людини. У зв'язку з цим, такі нові закони повинні стосуватися

вже існуючих правовідносин. Інакше кажучи, обмеження чи скасування державного репресивного повноваження повинно поширюватися на всіх осіб, тобто й тих, які вчинили злочини до набуття чинності законом, яким було здійснено таке обмеження державних повноважень [146, с.203].

Отже, заборона зворотної дії нормативно-правових актів забезпечує стабільність та визначеність правових відносин, слугує гарантією правового статусу особи.

Уданому аспекті слід зауважити, що не дивлячись на тлумачення ст. 58 Конституційним Судом України, на практиці залишаються проблематичними моменти застосування даної норми. По-перше, щодо розповсюдження даної норми виключно на фізичних осіб, а по-друге, поширення зворотної дії на акти, що скасовують чи пом'якшують юридичну відповідальність.

Варто зауважити, що такі проблематичні моменти виникають саме із того, що конституційна норма сформульована досить жорстко. Для прикладу проаналізуємо конструкції аналогічних положень у конституціях зарубіжних країн.

Чіткістю відрізняється Конституція Республіки Азербайджан, у статті 149 якої зазначено: «Нормативно-правові акти, які покращують правове становище фізичних чи юридичних осіб, звільняють від відповідальності чи пом'якшують її, мають зворотну дію в часі. Інші нормативно-правові акти зворотної дії в часі не мають» [147]. Як бачимо в одній статті вирішуються два проблемних моменти, які зазначені вище. Тобто мова йде про надання зворотної дії нормативно-правовим актам, які не тільки скасовують юридичну відповідальність чи пом'якшують її, а й покращують правове становище. Також у зазначеній Конституції в якості суб'єктів, на яких розповсюджується зворотна дія виступають як фізичні так і юридичні особи.

У більшості конституцій Східної та Західної Європи норми, що врегульовують зворотну дію нормативно-правового акту, викладають у загальній формі, не вдаючись до конкретизації суб'єктів, і, як правило, забороняють зворотну дію закону, крім випадків, коли він пом'якшує чи



скасовує відповідальність. Так ст. 20 Конституції Мальти встановлює наступне: «Кримінальні закони не мають зворотної дії» [148].

Дещо ширше побудована Конституція Португальської Республіки, відповідно до ст. 18 якої: «Закони, що обмежують права і свободи та їх гарантії, повинні придбавати абстрактний і загальний характер і не можуть мати зворотної сили при збереженні обсягу і незмінної сутності конституційних положень» [149].

У Конституції Білорусії чітко визначено у ст. 114: «Закон не має зворотної сили, за винятком випадків, коли він пом'якшує або скасовує відповідальність громадян». З норми випливає, що вона розповсюджується виключно на громадян. Але Закон Білорусії «Про нормативні правові акти» містить положення про те, що нормативний правовий акт не має зворотної сили, за винятків випадків, коли він пом'якшує чи скасовує відповідальність громадян, у тому числі індивідуальних підприємців і юридичних осіб [150].

Отже, з вище зазначеного матеріалу можна зробити висновок, що заборона зворотної сили нормативно-правових актів є необхідною вимогою принципу правової визначеності, яка забезпечує стабільність правових відносин. Недоліком у даному аспекті є те, що норма ст. 58 Конституції України розповсюджується, зокрема відповідно до тлумачень Конституційного Суду України виключно на фізичних осіб.

*Зведення до мінімуму кількості нормативних правових актів з одного й того ж питання.*

Правова визначеність передбачає чітке врегулювання суспільних відносин, зменшення прогалин у законі та праві. Але поширеним явищем є надмірна регламентація, яка проявляється у великій кількості нормативно-правових актів з одного ж питання. Негативна сторона такого явища полягає в тому, що виникає великий масив нормативно-правових актів, розібратися в яких під силу не кожній особі.

Погоджуємося з точкою зору Т.В. Кашаніної, яка вказує, що навіть при належній поінформованості далеко не всі здатні пов'язати правові норми між

собою, визначити їх ієрархію тощо, що часто призводить до небажання діяти відповідно до законодавства. В якості прикладу науковець наводить галузь податкового права, яка продовжує залишатися потужною, складною та заплутаною. Платники податків (особливо дрібні підприємці) скаржаться: щоб розібратися з податковим законодавством і правильно порахувати свої податки, їм доводиться запрошувати юристів за чималу плату. Це часто обходиться набагато дорожче, ніж сплата штрафів за приховування податків [133, с. 155].

Тому надмірна кількість різних актів з одного питання, їхня несистематизованість призводить до інформаційної надмірності. У теорії права інформаційну надмірність визначають як явище, коли частина текстів нормативно-правових актів, у тій чи іншій формі, повторює одну й ту ж інформацію, не має додаткового змістовного навантаження та яку можна зняти чи переробити без втрат для змісту нормативно-правового акта [151, с.112]. Треба зауважити, що дублювання є негативним явищем не тільки з позицій правової визначеності, а й узагалі є дефектом права.

На жаль, потрібно констатувати, що надмірне правове регулювання можна зустріти в будь-якій галузі права. Даний факт негативно впливає на визначеність суспільних відносин, стає певною перешкодою на шляху до однозначності, чіткості та зрозумілості нормативно-правових актів для сприйняття адресатами. Як зауважує І. Шевчук, дублювання положень інших нормативно-правових актів призводить до їх знецінення та надмірного збільшення обсягу закону. Найяскравіше таке знецінення виявилось серед законодавчих норм, що визначають юридичну відповідальність. Майже в кожному законі міститься стаття (а то й цілий розділ), присвячена відповідальності за порушення положень цього акта. Проте найчастіше справа полягає лише в черговому повторенні загальновідомих положень: особи, винні в порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність згідно із законом [152, с. 39].

Погоджуємо з вище зазначеною думкою та зазначимо, що дублювання може бути як в межах однієї галузі, так і в межах різних галузей права.

Наприклад досить багато положень ЦК України дублюється в ГК України щодо господарських товариств; Закон України «Про акціонерні товариства» та Цивільний кодекс містять ідентичні визначення акціонерного товариства, акціонерів, статуту тощо.

Також норма може дублюватися повністю (слово в слово): ч. 1 ст. 6 Закону України «Про відпустки» дублює положення щодо строку основної відпустки [153], який передбачений ч. 1 ст. 75 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) [154]; або змістовно, при цьому текст буде повторюватися не в повній мірі, але значення буде теж: ч.1 ст. 152 ЦК України та ч. 2 ст. 80 ГК – щодо поняття акціонерного товариства.

З вище наведених прикладів можна зробити висновок, що норми, які містять ідентичні положення є інформаційно перевантаженими. Таким чином «засмічується» правовий простір нормами, які достатньо зазначити один раз. Адже дублювання норм права призводить до збільшення нормативно-правового масиву, що ускладнює його застосування, розуміння та сприйняття, у першу чергу, громадянами. Тому дублювання норм права, їх несистематизованість не відповідають принципу правової визначеності.

Доречною є думка Ю. С. Шемшученко, який зауважує, що надмірне правове регулювання є неефективністю чинного закону та провокує нові й нові зміни в законодавстві, утворюючи «зачароване коло». Зрештою, постає питання про необхідну й достатню кількість законодавчих актів для національної правової системи, а з ним – питання про якість таких актів [155, с. 5].

Удало підсумував, до яких наслідків може призвести надмірність актів, їх Нагромадження, В.І. Андрейцев, який зауважує, що це призводить до того, що: «правова система набухає, як глинозем після дощу, і, як наслідок, випадають гуманістичні ідеї в частині прав і свобод громадян, втрачається гарантованість сталості правових норм, їх нестабільність призводить до додержання не норми, а моделі поведінки, що особливо небезпечно через відсутність мотивації до позитивної дії чи системи дій» [156, с.12]. Вважаємо, що надмірність правового регулювання негативний вплив чинить і в площині, коли суспільні відносини

деталізації не потребують. Наприклад, оскільки відносини між політичними партіями і рухами, громадськими і релігійними організаціями будуються на засадах самоврядності, таке детальне регулювання їх діяльності в позитивному законодавстві позбавлено сенсу. Детальне нормативне регулювання в позитивному законодавстві також є недоцільним зважаючи на корпоративний характер норм, що складаються в процесі діяльності самоврядних колективів [157, с.49].

Ще одним проявом дублювання норм є те, що воно може створюючи зайві процедури, що на практиці призводить до тяганини та ускладнення правового регулювання. Наприклад, надмірна складність набуття права власності на землю чи речового права оренди призводить до того, що процедура оформлення займає тривалий час: від декількох місяців до років. Тому в даному разі надмірне правове регулювання ускладнює реалізацію прав людини, посягає на їх сутнісний зміст.

Отже, підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що надмірне правове регулювання ускладнює реалізацію принципу правової визначеності. По-перше, це проявляється в тому, що законодавство збільшується в об'ємі без необхідної потреби й цим самим призводить до ускладнення його сприйняття й розуміння громадянами. По-друге, призводить до надмірного завантаження процедури реалізації права та, як наслідок, до порушення прав і свобод людини.

*Стабільність та своєчасне оновлення нормативно-правових актів.* Наступною важливою вимогою, що випливає з принципу правової визначеності, є стабільність законодавства, що зумовлює ефективність правового регулювання, впевненість громадян у чинному законодавстві й довіра до держави в цілому. Стабільність законодавства означає, що воно розраховане на врегулювання суспільних відносин протягом невизначеного проміжку часу, не змінюючись при цьому.

В юридичній літературі існують різні підходи до розуміння категорії «стабільність». Здебільшого під стабільністю законодавства розуміється

сталість, послідовність, незмінність правового регулювання суспільних відносин.

Д.А. Монастирський у дисертаційному дослідженні «Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення» стабільність закону визначає, як ознаку закону, яка характеризує його здатність бути адекватним регулятором суспільних відносин протягом тривалого часу без внесення до закону концептуальних (суттєвих) змін [158, с.7].

Отже, можна вказати, що значення стабільності закону полягає в тому, що вона забезпечує сталість законодавства й надає впевненість громадянам в незмінності законодавства від випадку до випадку. Також якість акту буде визначатися тривалістю його застосування й кількістю внесених змін до нього.

При цьому не можна говорити про абсолютну стабільність закону, адже суспільні відносини змінюються, тому й законодавство повинно вдосконалюватися відповідно до цих змін. Шкідливим з точки зору стабільності є широке внесення змін та доповнень до нього, які іноді не обґрунтовані трансформацією суспільних відносин, а лише є результатом недосконалості правотворчого процесу.

Слід також зауважити, що в окремих сферах правові відносини є динамічними, тому внесення змін буде обґрунтованим процесом. Наприклад, у сфері адміністративного права, з об'єктивних причин не можна говорити про стабільність законодавства, оскільки органи виконавчої влади для того, щоб задовольняти інтереси суспільства й громадян зокрема, повинні постійно модернізувати різні підходи й аспекти своєї діяльності, у зв'язку з чим змінюються й нормативно-правові акти, видані органами державної влади або пов'язані з їх діяльністю [159, с.9]. Тому важливим завданням правотворчих органів є швидке реагування на зміну суспільних відносин, прийняття ефективних нормативно-правових актів.

Важливою вимогою є своєчасне оновлення законодавства, яке його стабілізує, усуває дублювання норм права, забезпечує захист прав людини, створює основу для належного управління державними справами. З точки зору

правової визначеності, важливість такої вимоги полягає в тому, що людина неперebuває в стані невизначеності, адже своєчасність оновлення законодавства впорядковує проблемні питання, приводить їх до спільного знаменника.

Для України важливість своєчасного оновлення законодавства зумовлюється також інтеграційними процесами, які породжують глобальні зміни в різних сферах законодавства. Необхідно вказати, що у вітчизняному законодавстві дана вимога здебільшого працює, але постає питання не тільки своєчасності оновлення законодавства, а ще й плавності переходу до нього. Для оновлення законодавства необхідним є наявність економічного підґрунтя, політичної волі та інших споріднених чинників.

На сьогодні в Україні потребують термінового оновлення галузі трудового права, адміністративного права (особливо в частині адміністративної відповідальності); житлового права.

Нагальною є потреба в прийнятті Трудового кодексу, що обумовлено змінами у сфері трудових відносин, які зумовлені значними соціально-економічними перетвореннями та пов'язані з працею. На сьогодні основою трудового законодавства залишається КЗпП України 1971 р., який не встигає за сучасним розвитком трудових відносин, не задовольняє потреби сучасного економічного розвитку. Важливим при оновленні трудового законодавства є необхідність врахування міжнародних актів та актів Європейського Союзу, що пов'язано з інтеграційними процесами.

Треба зауважити, що за останні декілька років вітчизняне законодавство оновлюється інтенсивними темпами. А саме: приведено у відповідність з європейськими вимогами кримінально-процесуальне законодавство – прийнято Кримінальний процесуальний кодекс. Відчутні зрушення відбуваються у сфері трансформації правоохоронних органів. Зокрема прийняття Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. [160] зумовлювалось необхідністю якісних змін в прокуратурі. Теж стосується і Закону України «Про Національну поліцію», що став першим кроком до кардинальної зміни цього відомства. Оскільки робота міліції не відповідає та й не встигає сучасним європейським

стандартам розвитку й потребам українського суспільства.

Проблемним питанням для України залишається корупція. Тому створення спеціального органу – Національного антикорупційного бюро, основною метою якого є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці (ч.2 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро») [161], є важливим кроком для подолання негативного явища.

Отже, з позицій принципу правової визначеності важливим є як стабільність нормативно-правових актів, так і своєчасне внесення до них змін. Оскільки недоліки як у першому, так і в другому випадку ведуть до невизначеності, наслідком якої нестабільність правового статусу особи.

## Висновки до Розділу 2

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що принцип правової визначеності в процесі правотворчості відіграє важливе значення, тому що від рівня ефективності правотворчості безпосередньо залежить дотримання й захист прав людини, ефективне правове регулювання.

Вимоги до змісту нормативно-правових актів, що випливають з принципу правової визначеності поділяються на:

- 1) визначеність нормативно-правових актів, в основу якої покладено вимогу чітких, точних формулювань законодавчих настанов, що дозволяє громадянам при вчиненні тієї чи іншої дії передбачити наслідки, які можуть настати. Така прогнозованість є гарантією стабільності правового статусу особи, а отже, правової впевненості. Новаційним в аспекті правової визначеності є Закон України «Про Національну поліцію», у якому чітко визначені дії поліцейського. Така конкретність підвищує ефективність виконання обов'язків самого поліцейського, усуває суперечності з приводу правомірності його дій, полегшує громадянам розуміння своїх прав та обов'язків у взаємовідносинах з поліцією, оскільки виключає потребу звернення до додаткових інструкцій, положень, які регулюють діяльність поліцейських;
- 2) доступність (зрозумілість) нормативно-правових актів, означає його ясність, легкість для розуміння особами до яких він адресується;
- 3) несуперечливість (однозначність) нормативно-правових актів, що не передбачає двояке трактування норм. Негативними факторами, що можуть виникнути при недотриманні даної вимоги є виникнення юридичних колізій. Усунення колізій у кожному конкретному випадку має здійснюватись не тільки на основі положень, вироблених практикою, а з обов'язковим застосуванням принципу правової визначеності, що повинно проявлятися в застосуванні норми найбільш сприятливої для особи (здебільшого щодо змістовних колізій);
- 4) відсутність прогалин у праві. При визначеності та повноті правового регулювання суспільних відносин існування прогалин зводиться до мінімуму. У



разі наявності прогалин аналогія повинна застосовуватися з урахуванням принципу правової визначеності, який є основою для захисту прав, свобод особи від свавілля держави;

5) чітке визначення меж правозастосовного розсуду (дискреції) в нормативно-правових актах. Норма повинна містити чіткі положення про рамки правозастосовного розсуду та особливості здійснення таких повноважень.

Реалізація принципу правової визначеності в процесі правотворчості важлива не тільки в полі зору змістовної якості закону, а й з точки зору процедури його прийняття та введення в дію. Адже навіть узгоджені, точні, несуперечливі за змістом нормативно-правові акти при недотриманні порядку прийняття та оприлюднення, не можуть забезпечити ефективне правове регулювання суспільних відносин.

До процедурних вимог, що впливають з принципу правової визначеності варто віднести:

- 1) своєчасне та обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів, що виступає важливою та необхідною основою правової визначеності, гарантує упевненість громадянам у стабільності правовідносин, дозволяє спрогнозувати власні дії, а кінцевим результатом є довіра населення до держави;
- 2) надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила (відтермінування введення в дію актів, уникнення негайної дії тощо), що надає змогу громадянам пристосуватися до нових умов;
- 3) заборона зворотної дії нормативно-правових актів забезпечує стабільність та визначеність правових відносин, слугує гарантією правового статусу особи. Оскільки закон, що має зворотну дію підриває стабільність правових відносин, визначеність правового статусу особи і, як наслідок, порушує, обмежує права осіб;
- 4) зведення до мінімуму кількості нормативних правових актів з одного й того ж питання. Недотримання даної вимоги ускладнює реалізацію принципу правової визначеності, що проявляється в тому, що законодавство збільшується

в об'ємі без необхідної потреби й цим самим призводить до ускладнення його сприйняття й розуміння громадянами.

5) стабільність та своєчасне оновлення нормативно-правових актів забезпечує ефективне, послідовне, розраховане на тривалий проміжок часу правове регулювання суспільних відносин. Наслідком стабільності нормативно-правових актів є те, що залишається незмінними коло прав і обов'язків суб'єктів правових відносин, негативні наслідки за протиправну поведінку.

Позитивним у даному аспекті є оновлення вітчизняного законодавства у сфері правоохоронних органів. Зокрема прийнятий Закон України «Про прокуратуру», який зумовлений необхідністю якісних змін у прокуратурі, Закон України «Про Національне антикорупційне бюро», Закон України «Про Національну поліцію», що став першим кроком до кардинальної зміни цього відомства, та інші.

## **РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ**

### **3.1. Вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правозастосування**

Принцип правової визначеності полягає в тому, що застосування права в конкретній ситуації має бути передбачуваним. Тому в процесі правозастосування повинні бути дотримані вимоги обов'язкового виконання нормативно-правових актів; неможливість їх застосування до осіб, які не могли знати про його існування тощо.

Передбачуваність застосування законів необхідна для осіб, щоб визначити обсяг їхніх прав і забезпечити, щоб їх поведінка відповідала правовим обмеженням. А.Р. Султанов зазначає, що принцип правової визначеності має своєю метою забезпечити учасників відповідних відносин можливістю точно спрогнозувати результат своїх дій і в тому числі дати надію, що права цих осіб будуть захищені, що при вирішенні спору дії суб'єкта правозастосування також будуть прогнозовані й передбачувані, і не будуть змінюватись від однієї справи до іншої, що судові рішення, які набрали законної сили, будуть виконуватись [162, с. 58]. Позитивним моментом даного твердження є вказівка на широке розуміння принципу правової визначеності в процесі правозастосування – це й вимоги до самого процесу, а також вказівка на важливість виконання судового рішення як важливої ознаки правозастосовного акту.

На думку С.С. Алексеєва, застосування права є другим за значенням після правотворчості чинником, що «істотно впливає на правове регулювання, притому впливає у самому ході, у процесі впливу права на суспільні відносини» [163, с.259].

Дійсно процес правотворчості та правозастосування нерозривно пов'язані між собою, тому якість першого буде перевірятися в другому. Підґрунтям правозастосовного процесу є сукупність принципів, на основі яких він реалізується. Поряд з принципом законності, гуманізму, справедливості

важливе місце належить й принципу правової визначеності.

Оскільки нами була висловлена думка в п. 1.2. про те, що принцип правової визначеності доцільно розглядати в широкому значенні, як сукупність вимог до правотворчості та правозастосування, що гарантують стабільність правового статусу особи. Тому вважаємо за доцільне виокремити вимоги, що впливають з процесу правозастосування та проаналізувати їх.

А.М. Приймак до вимог, що впливають з принципу правової визначеності відносить: визначений характер судових рішень; неможливість скасування остаточного судового рішення, яке набрало чинності; вимога забезпечення виконання судових рішень; однозначність (послідовність) правозастосування [48, с. 53]

С.П. Погребняк при аналізі принципу правової визначеності як складової верховенства права, виділяє вимоги, що впливають з визначеності в процесі правозастосування: нормативно-правові акти повинні виконуватись; повинна існувати практика уточнення (конкретизації) змісту нормативно-правових актів; повинна існувати практика однакового застосування закону; рішення судів щодо застосування закону повинні бути остаточними й обов'язковими та підлягати виконанню [22, с. 312-315].

Слід зауважити, що суттєво класифікації не відрізняються, вони достатньо повно охоплюють усі процеси, що відбуваються при застосуванні норм права та безпосередньо опосередковуються принципом правової визначеності.

Аналіз висловлених в юридичній літературі підходів до вимог, що впливають з принципу правової визначеності при застосуванні норм права, свідчать про наявність вимог до процесу правозастосування в цілому та до судового рішення.

Виходячи з вище зазначеного положення, серед вимог, що впливають з принципу правової визначеності в процесі правозастосування можна виділити наступні:

- реалізація правозастосовного розсуду (дискреції) в межах чітко визначених

законом;

- обов'язкове виконання нормативно-правових актів;
- необхідність конкретизації нормативно-правових актів;
- системне та однакове застосування нормативно-правових актів;
- можливість ознайомлення з актами правозастосування;
- остаточність, стабільність та обов'язкове виконання судового рішення.

Слід зауважити, що вимоги до судових рішень відіграють важливу роль при усвідомленні сутності правової визначеності. Тому вважаємо за доцільне детально їх проаналізувати, присвятивши цьому окремий розділ.

*Реалізація правозастосовного розсуду (дискреції) в межах чітко визначених законом.*

У попередньому розділі ми вказували на важливість чіткого встановлення меж дискреційних повноважень в законі. На нашу, думку важливим є не тільки законодавче закріплення, але й безпосередня реалізація цих положень на практиці. При співпадінні даних елементів, можна зробити висновок про дотримання принципу правової визначеності та його ефективності.

Особливе значення розсуд має для юридичної діяльності. Він сприяє реалізації та захисту суб'єктивних прав, дозволяє сторонам правовідносин врегулювати ситуацію, що виникла з урахуванням їхньої волі. Для ефективного правового регулювання необхідне дотримання оптимального балансу свободи і детальної регламентації дій сторін.

Варто погодитись з думкою М.О. Власенка, який зауважує, що судовий розсуд виступає техніко-юридичним засобом переходу правової невизначеності в правову визначеність у зв'язку із застосуванням правової норми [42, с.39]. Даний підхід висвітлює розсуд з позитивного боку, у якості необхідного механізму для надання процесу правозастосування визначеності.

Аналіз наукової літератури щодо визначення терміну «правозастосовний розсуд» свідчить про наявність різних підходів до його визначення. Як правило, правозастосовний розсуд розглядають, як процес прийняття оптимального рішення у справі, як інтелектуальну, творчу діяльність. Так О.О. Березін надає

широке визначення, за яким правозастосовний розсуд розглядається, як здійснювана на основі та в рамках закону діяльність уповноважених суб'єктів права, яка передбачає можливість вибору найбільш оптимального рішення по юридичній справі [164].

Вважаємо, що зв'язок принципу правової визначеності й правозастосовного розсуду є очевидним. По-перше, правозастосовний розсуд сприяє подоланню невизначеності в законодавстві, а по-друге, він повинен здійснюватись виключно в рамках, становлених законом. Уточнимо дані положення:

*Правозастосовний розсуд сприяє подоланню невизначеності в законодавстві.* Треба зауважити, що далеко не всі науковці поділяють дану точку зору. Наприклад, В.М. Венгер вважає, що дискреційні повноваження можуть бути досить небезпечним інструментом управління [165, с. 50]. Погоджуємося з науковцем частково. Адже за допомогою дискреційних повноважень недосконалість правотворчого процесу, прогалини в праві та в законі, можна усунути за допомогою дискреції.

Адже досить поширеними є випадки, коли законодавець умисно дозволяє правозастосовний розсуд, не обмежує правозастосовний орган жорсткими рамками. Надання таких повноважень досить часто буває виправданим, оскільки іноді законодавець не може чітко врегулювати окремі положення, зустрічають випадки, коли це є зовсім недоцільно чи просто не можна чітко передбачити всі варіанти, які можуть виникнути на практиці. Тому в тексті нормативно-правового акту зустрічаються такі формулювання як «на розсуд», «... вправі».

Іншою є ситуація, коли підставою для застосування дискреції є прогалини, колізійні норми, оціночні поняття тощо. Так, наприклад, в ЦПК України, КПК України використовуються такі оціночні поняття, як «поважні причини», «інші обставини», «достатні підстави» тощо.

*Правозастосовний розсуд повинен здійснюватись виключно в рамках встановлених законом.* Правозастосовний розсуд у значній мірі направлений на

усунення невизначеності. Але слід зауважити, що існує тонка межа між правозастосовним розсудом і свавіллям з боку органів державної влади. Тому необхідною умовою буде здійснення дискреційних повноважень виключно в межах, які визначені законом. Адже такий підхід, є завадою свавілля з боку органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, які наділені такими повноваженнями.

Отже, на основі проаналізованого матеріалу, можна сконструювати визначення правозастосовного розсуду з урахуванням принципу правової визначеності. Таким чином, правозастосовний розсуд – це спосіб правозастосовної діяльності, основною метою якого є врегулювання суспільних відносин у разі відсутності норми чи невизначеному її формулюванні, спеціально уповноваженим органом шляхом прийняття найбільш доцільного рішення по справі виключно в межах, чітко визначених законом.

При висвітленні даної вимоги, важливо звернутися до практики Європейського суду з прав людини, яка сформувала наступне бачення порядку застосування дискреційних повноважень: рішення, прийняте в рамках дискреційних повноважень, повинно відповідати принципам ефективного захисту прав громадян.

Так у Рішенні ЄСПЛ у справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» вказується: «Суд зазначає, що у даному випадку відповідне законодавство не передбачало чітких критеріїв щодо реєстрації керівництва конфесій, що змінилося, а також не передбачало ніяких процедурних гарантій захисту від свавільного використання дискреційних повноважень...». Тобто рішення, прийняте в рамках дискреційних повноважень, але з порушенням принципів ефективного захисту прав громадян та справедливості, було визнано порушення Європейської Конвенції з прав людини і основних свобод [166].

Прикладом також може слугувати Рішення у справі «Ружанський проти Польщі» від 18 травня 2006 р. У даній справі Суд вважає, що те, як органи влади здійснювали свої дискреційні повноваження при прийнятті рішень про необхідність заперечування батьківства, встановленого на підставі заяви JM

про визнання дитини, зробленого в липні 1996 року (іншими словами, невжиття жодних заходів для встановлення реальних обставин справи), не сприяло в належній мірі належному захисту прав та інтересів заявника [167]. Тому практика Європейського суду свідчить про нерозривний зв'язок між застосуванням дискреційних повноважень та їх впливом на права людини.

Проаналізувавши теоретичний матеріал і судову практику доречно зробити висновок, що дискреційні повноваження повинні реалізовуватися в межах чітко визначених законодавством, застосування дискреційних повноважень повинно бути вмотивованим та відповідати принципам ефективного захисту прав громадян. Не врахування цих чинників не дозволить ефективно контролювати застосування дискреційних повноважень, позбавить суб'єктів засобів захисту свої прав.

Також правильне використання дискреційних повноважень сприяє забезпеченню принципу правової визначеності, що слугує гарантією стабільного правового статусу особи та справедливого вирішення спірного питання.

#### *Обов'язкове виконання нормативно-правових актів.*

Якість нормативно-правового акту, його здатність врегульовувати суспільні відносини визначається в процесі правозастосування. Тому важливим є не тільки прийняття нормативно-правового акту, а саме виконання його вимог. Адже весь тривалий, іноді складний процес правотворчості, є марним, якщо закон не виконується, реалізація його положень не можлива на практиці.

Слід вказати, що під реалізацією законів розуміється процес їх безперервної дії, що виражається в застосуванні правових норм до юридичних фактів, до подій, явищ, що належать до сфери життєдіяльності, врегульованої законами [168, с. 341].

Зазначимо, що реалізація закону вказує на якість правотворчого процесу, але, крім юридичного ефекту, виконання впливає на різні сфери суспільного життя, за допомогою втілення його положень досягається позитивний політичний, економічний, соціальний, культурний тощо ефект.



Свого часу на запитання «Яка конституція найкраща?» відомий німецький публіцист Карл-Людвіг Берне відповів: «Та, яка краще виконується» [169]. Даний вираз актуальний і для сучасної правової системи. Адже в Україні на сьогодні існує «практика» неналежного чи взагалі невиконання приписів нормативно-правових актів.

Зауважимо, що невиконання нормативно-правових актів негативно впливає на правову визначеність. Оскільки при прийнятті акту особа розраховує на настання певного ефекту. Відповідно при невиконанні акту він не настає, а отже, не виправдовує законні очікування, підриває довіру до законодавства в цілому та законодавця зокрема.

На нашу думку основною причиною невиконання закону є не приведення норм права у відповідність до існуючих суспільних відносин. Й тоді виникає ситуація, коли акт ніби прийнятий, норми його містять важливі положення, але на практиці він не діє. Причиною є те, що акт, приймається без врахування реальної ситуації, невідповідності економічного розвитку положенням, які зафіксовані в нормативно-правовому акті. Відповідно при прийнятті закону, обов'язково необхідно створити належні умови для його виконання. У разі, якщо такі умови не створені, норми закону стають декларативними, які тільки проголошують положення, а в дійсності не виконуються, що знецінює цінність закону.

Тому на державі лежить обов'язок створити належні умови для його виконання. Адже навіть за наявності прогресивної й добре налагодженої правової системи прав, свобод та обов'язків людини й громадянина виконання їх може не відбутися, якщо державними органами, посадовими особами не здійснюватиметься спеціальна організаційна робота задля забезпечення прав, свобод та обов'язків людини й громадянина. Організаційно-правова діяльність переводить зафіксований у правовій нормі обов'язок додержуватися Конституції та законів України в стадію його виконання [170, с.81].

Отже, для того, щоб громадяни виконували закони необхідно створити належні умови його реалізації. У першу чергу, це економічні, правові умови,

що є необхідною основою; також важливими є політичні, ідеологічні, соціальні тощо. Урахування всіх вимог у сукупності є важливим чинником, який створює належний механізм виконання нормативно-правових актів.

У законодавстві України, на жаль, існують випадки, коли прийнятий закон не діє. Прикладом може слугувати ст. 1176 Цивільного кодексу, яка передбачає відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Така шкода відповідно до норм статті відшкодовується державою [120]. На практиці дана норма не діє, оскільки навіть не створений механізм її реалізації.

Тому важливим аспектом реалізації принципу правової визначеності є виконання нормативно-правових актів. Додержання даної вимоги є необхідним не лише в інтересах всього суспільства, а, в першу чергу, в інтересах особистості, оскільки це забезпечує користування соціальними благами, стабільність правових відносин та унеможливорює свавілля з боку органів державної влади.

*Необхідність конкретизації нормативно-правових актів.* Однією з причин неналежного виконання нормативно-правових актів є їх невизначеність, відсутність практики уточнення положень, які викликають труднощі. Чинне законодавство потребує вдосконалення, у зв'язку із чим особливу актуальність набуває конкретизація юридичних норм, яка значною мірою забезпечує точність, визначеність та узгодженість нормативно-правових актів.

Конкретизація є важливою властивістю правового регулювання, за допомогою якої воно є якісним та ефективним регулятором суспільних відносин. Необхідність конкретизації норм права закладена в самій суті правового регулювання - у впливі юридичних норм, що носять загальний характер, на цілком визначених учасників конкретних суспільних відносин. Адже без конкретизації норм права правове регулювання може не відбутися взагалі.

Справедливим вважаємо твердження М.В. Залоіло, що конкретизація

являє собою особливий, об'єктивно необхідний процес, обумовлений такою ознакою права, як його невизначеність і абстрактність змісту. Здійснення конкретизації має на меті підвищення визначеності правового регулювання [171].

Важливість конкретизації з точки зору правової визначеності є очевидною. Адже норми права мають абстрактний характер, сформульовані в загальному вигляді, тому кожна практична ситуація має індивідуальний характер, свої особливості. Для того, щоб норма застосовувалась точно й правильно, потрібна її конкретизація, за допомогою якої загальні положення норми набувають визначеності в кожній конкретній ситуації.

Отже, в основі конкретизації лежить правова невизначеність. Тому конкретизація полягає в переході від невизначеності юридичного припису до його визначеності, а також невизначеності норми права у зв'язку з появою юридичного факту як певного правового (індивідуального) регулятора. У першому випадку йдеться про власний розвиток права, про перехід від загальних юридичних правил до більш конкретних; у другому площина зовсім інша – право реалізаційна [112].

У юридичній літературі не сформовано єдиного підходу щодо того на якій із стадій правового регулювання найбільш доречно говорити про застосування конкретизації. Вихідною засадою в даному питанні постулює твердження, що конкретизація вживається в різних сферах юридичної діяльності: правотворчості, правозастосуванні, тлумаченні. Зокрема, М.М. Вопленко [172, с.19], Ю.О. Гаврилова [173, с.41-42], К.В. Коновалова [174, с. 109], О.Ф. Черданцев [175, с.37] розглядають конкретизацію в широкому аспекті, а саме: в процесі правотворчості, правозастосуванні та тлумачення. Г.Г. Шмельова розглядає конкретизацію в процесі правотворчості й правозастосуванні, причому в рамках останнього досліджується співвідношення конкретизації юридичних норм та їх офіційного тлумачення [176, с.87]. Схоже бачення конкретизації зустрічаємо в дослідженнях С.С.Алексєєва, який зазначає, що конкретизація є протиположною високій

нормативності права, механізмом, що забезпечує усунення її тіньових сторін і досягненню строгої визначеності правового регулювання. Також науковець розглядає конкретизацію як в процесі правотворчості, так і в процесі правозастосування [177, с. 344].

К. І. Комісаров заперечує широкий підхід до конкретизації та зазначає, що конкретизація є тільки способом застосування особливого роду правових норм, які можна назвати ситуаційними, і обмежується сферою суб'єктивних прав і обов'язків учасників правовідносин, що стали предметом судового розгляду [178]. Вважаємо, що з даною точкою зору важко погодитись. Оскільки конкретизація розглядається під вузьким кутом зору, фактично в області тільки цивільного процесу. Адже проблема невизначеності можлива на будь-якій стадії правового регулювання.

Невизначеність норми може зустрічатися, як у процесі її створення, правозастосування чи навіть тлумачення. Тому конкретизація є важливою та необхідною в будь-якій сфері юридичної діяльності.

Оскільки даний розділ присвячений саме правозастосовному процесу, то вважаємо за необхідне детально зупинитися на ролі й значенні конкретизації саме в ньому. Суб'єкт правозастосування здійснює конкретизацію при прийнятті правозастосовного акту. Таким чином, приймаючи рішення по справі, правозастосовний орган конкретизує загальні положення норми, уточнює оціночні терміни та заповнює прогалини, які існують в законодавстві.

О.С. Гордієнко вказує, що правозастосовна конкретизація фактично створює загальне правило застосування юридичних норм у відношенні до тих чи інших конкретних життєвих обставин. Абстрактна юридична норма переводиться в конкретне правило, що застосовується до певної обставини, факту, їх сукупності, індивідуалізується, виробляються «конкретні форми реалізації дозволеного нормою загального типу поведінки» [179, с.19]. При цьому треба зауважити, що при конкретизації норм права, правозастосовний суб'єкт не може виходити за рамки змісту норми. Конкретизація не є створенням нової норми, а є лише уточненням, наданням зрозумілості уже

існуючої норми.

Тобто в процесі правозастосовчої конкретизації зміст загальної юридичної норми конкретизується, індивідуалізується відносно окремої обставини, факту або їх сукупності, виробляються конкретні форми реалізації дозволеного нормою загального типу поведінки [171].

Слід зауважити, що конкретизація доцільна як в галузях публічного права, так і в галузях приватного права. Важливим є також те, що на законодавчому рівні закріплено положення, яке забороняє відмову від розгляду та вирішення справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини (наприклад ч.4 ст. 8 КАС України) [126]. Тобто при аналізі даної норми, можна дійти до висновку, що законодавець покладає обов'язок подолати неповноту, неясність, суперечливість чи відсутність законодавства на суд. Логічно, що виконання даного обов'язку суд буде реалізовувати шляхом конкретизації.

Часто законодавець свідомо надає право конкретизації правозастосовному органу. Наприклад, положення ст. 66 КК України містить перелік обставин, які пом'якшують відповідальність особи в разі вчинення злочину. Ч.2 ст. 66 КК України визначає, що при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті [138]. Отже, у даному випадку законодавець прямо передає право конкретизації суб'єкту правозастосування.

Також актуальною і, на наш погляд, необхідною є конкретизація оціночних понять. Оскільки оціночні поняття містять у собі загальні ознаки, то саме суб'єкт правозастосування конкретизує дані поняття при вирішенні конкретної ситуації. Наприклад, ч.1 ст. 73 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) визначає, що суд поновлює або продовжує строк, встановлений відповідно законом або судом, за клопотанням сторони або іншої особи у разі його пропущення з поважних причин [180]. Оціночним є поняття «поважні причини». Тому суддя, залежно від обставин справи, конкретизує поняття «поважні причини», застосовуючи його до конкретного випадку. Саме

через конкретизацію правовому регулюванню надається гнучкість, норма права набуває визначеності.

Прикладом необхідності конкретизації є ч.3 ст. 185 КК України, яка передбачає таку кваліфікуючу ознаку крадіжки, як завдання значної шкоди потерпілому. У примітці до даної статті вказано, що значною визнається шкода із врахуванням матеріального становища потерпілого та, якщо йому спричинені збитки на суму від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [138]. Таким чином, законодавець конкретизував одну частину оціночного поняття «значна шкода», установивши для неї грошовий еквівалент від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. При цьому для з'ясування питання про завдання значної шкоди потерпілому, в кожному випадку буде вирішуватися індивідуально, з урахуванням матеріального становища потерпілого.

Можна навести численні приклади, коли норма містить оціночні поняття й тому потребує конкретизації на практиці. Основне значення такої конкретизації полягає в тому, що зміст понять, що конкретизують, наближається до конкретної практичної ситуації, що сприяє своєчасному й справедливому вирішенню справи. При цьому особа щодо якої вирішується справа, не перебуває в стані невизначеності через абстрактність норми права, наявність оціночних понять чи пробілів.

Важливо зауважити, що необхідність конкретизації норм права особливо зростає при наявності прогалин у нормативно-правових актах, тобто повної або часткової відсутності правового регулювання суспільних відносин. Шляхом застосування аналогії правозастосовний орган усуває невизначеність, яка зумовлена прогалинами. Слід зауважити, що здійснення конкретизація абстрактних норм чи оціночних понять є значно простіших процесом. Оскільки в даних випадках законодавець у загальному вигляді врегульовує суспільні відносини.

Конкретизація норм права у зв'язку з прогалинами є складним процесом, оскільки суб'єкту правозастосування доводиться застосовувати подібну норму,

яка врегульовує інші, хоча й близькі суспільні відносини. Тому суб'єкт правозастосування повинен конкретизувати норму, яку він використовує за аналогією, з точки зору нерегульованих відносин.

Отже, важливість конкретизації полягає в тому, що вона дозволяє надати нормі визначеності, ураховуючи обставини конкретної життєвої ситуації.

*Системне та однакове застосування нормативно-правових актів.* Режим однакового застосування є необхідним для належного захисту прав і свобод людини. Він сприяє правовій безпеці індивіда, який може планувати свою діяльність і розраховувати на те, що при реалізації його прав і законних інтересів органи влади та суди діятимуть передбачувано у відповідності до встановленого порядку [49, с. 782].

Як зазначав Л. Вільдхабер, «саме через єдність правозастосування досягається виконання міжнародного та конституційного принципів рівності всіх перед законом і судом, рівного права кожного перед законом і судом, рівного права кожного на судовий захист і тільки таким шляхом створюється правова визначеність. Панування права і ефективність захисту прав усіх учасників економічних відносин не будуть гарантовані в умовах різного розуміння і застосування правових норм судами» [181, с.7].

Системне та однакове застосування нормативно-правових актів слугує важливою вимогою принципу правової визначеності, значно підвищує рівень довіри населення до правозастосовних органів, впливає на стабільність суспільних відносин.

Так про важливість однакового застосування закону наголосив у своєму виступі Голова Верховного Суду України Я. Романюк на засіданні круглого столу щодо впливу реформи судової влади України на забезпечення єдності судової практики. Він зауважив, що потреба в єдності однакового застосування закону не обмежується однією метою – забезпечення правової визначеності. Єдність судової практики, однакове застосування усіма судами одних і тих самих норм права, несе в собі багато інших переваг. Передусім – це забезпечення принципу рівності всіх громадян перед законом і судом, який

втілюється шляхом однакового застосування судом того самого закону в однакових справах щодо різних осіб. Інша перевага, яку забезпечує єдність судової практики, - це зменшення навантаження на суди. Вагомою перевагою забезпечення єдності судової практики є й мінімізація проявів корупційної складової [182].

У даному баченні системності вбачається широкий підхід до її позитивного ефекту, що виявляється не тільки в правовій визначеності, а й пов'язано з іншими важливими принципами – законності, гласності, рівності тощо.

Доцільно звернутися до практики ЄСПЛ, який неодноразово у своїх рішеннях наголошував на різних та часто суперечливих підходах до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами.

У якості прикладу можна навести справу «Совтрансавто-Холдинг проти України» від 25 липня 2002 р. У п.79 Рішення зазначалось, що: «Одразу визнаючи свою обмежену компетенцію щодо перевірки дотримання внутрішнього законодавства (рішення у справі «Бейєлер проти Італії» (В.П.), № 33202/96, 5.01.2000, § 108), Суд не може не висловити свою стурбованість щодо різних та часто суперечливих підходів до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами: Вищий арбітражний суд двічі скасовував рішення судів нижчої ланки у зв'язку з тим, що останні не застосували відповідним чином законодавство, не розглянули належним чином та глибоко факти у справі та аргументи заявника, і що висновки, зроблені ними, були передчасними і суперечливими» [183, с. 26].

Отже, ЄСПЛ розглядає непослідовність в застосуванні закону як негативне явище. Також, як зазначає Л.М. Москвич, суперечливість судової практики перешкоджає адаптації права України до вимог права ЄС [184, с.28-29]. Тому єдність судової практики має ґрунтуватися на принципі верховенства права, складовою частиною якого є правова визначеність, що забезпечить довіру до судових рішень, судової системи загалом.



Своєрідним кроком до приведення законодавства України зі стандартами ЄС щодо єдності та системності правозастосування стало прийняття Указу Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006, яким затверджена Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Розділ II п.4 має назву «Юридична визначеність, однаковість судової практики і відкритість судових рішень». Відповідно до нього судові рішення мають відповідати критеріям *юридичної визначеності та однаковості практики*. Цього необхідно досягати незалежно від якості законодавства, яке, не виключено, може бути нечітким, суперечливим або таким, що містить прогалини [185].

З аналізу положень Указу, можна зробити висновок про нерозривний зв'язок правової визначеності з єдністю судової практики. Адже поширеним є випадки прийняття судами одного процесуального рівня діаметрально протилежних рішень в аналогічних спорах. Така ситуація призводить до невілювання принципу правової визначеності. Оскільки різне застосування норм права не дає можливості особі, яка звертається до суду, спрогнозувати рішення, яке може бути прийняте, враховуючи аналогічну судову практику. Але необхідно зазначити, що основною причиною розрізненої судової практики є недосконалість чинного законодавства. Наприклад, через неузгодженість положень КАС України з положеннями ГПК України та ряду законів України судами й приймаються такі рішення. Таку ж ситуацію можна простежити й в застосуванні ГК України, ЦК України та Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [186]. Конкуренція норм призводить на практиці до прийняття різних рішень.

Слід вказати, що вказівка на формування єдиної судової практики зумовлює появу у європейських державах тенденції до підвищення ролі вищих судових органів. Підтвердженням даної тези є досвід зарубіжних країн. Наприклад, Касаційний суд Бельгії виконує регулятивну роль, забезпечуючи єдність права [187, с. 62]. У правовій системі Федеративної Республіки Німеччини відповідно до ч. 2 ст. 543, ч.4 ст. 566, ч.2 ст. 574 Цивільного

процесуального уложення ревізія рішень апеляційних судів та судів першої інстанції дозволена, якщо постанова ревізійного суду необхідна, зокрема для забезпечення єдності судової практики [188, с. 169, 176, 181]. Як зауважує Н.В. Стецик, у континентальному праві суб'єктами судової правотворчості є лише вищі судові інстанції [189, с. 35 ].

Слід зауважити, що питання про єдність судової практики є актуальним і для України. Адже неоднозначне, суперечливе застосування нормативно-правових актів, як наслідок має зневіру до судових органів, порушує принцип правової визначеності, веде до нестабільного правового статусу особи. Тому важливою функцією вищого судового органу є не тільки виправлення помилок нижчестоящих інстанцій, а, у першу чергу, формування єдиної практики застосування законодавства. Судовим органом, який формує єдність судової практики, усунення суперечливих рішень є Верховний Суд України. Підтвердженням даного твердження є казівка законодавства, зокрема, п. 6 ч. 2. ст. 38 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що Верховний Суд України забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [190].

Стаття 445 КПК України визначає підстави для перегляду судових рішень Верховним Судом України, що набрали законної сили. Зокрема до таких підстав відносять:

1) неоднакове застосування судом касаційної інстанції однієї і тієї самої норми права, передбаченої законом України про кримінальну відповідальність, у подібних правовідносинах, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень (крім питань неоднакового застосування санкцій кримінально-правових норм, звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання);

2) неоднакове застосування судом касаційної інстанції однієї і тієї самої норми права, передбаченої цим Кодексом, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень [96].

Аналогічні положення містить ст. 244-2 КАС України [126], ст. 360-7 ЦПК України [180], ст. 111-28 ГПК України [127].

Проаналізувавши зміни, які прийняті до процесуальних кодексів та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» О.Г. Шило вказує, що вони свідчать про нормативне визнання судового прецеденту [191, с. 93–94].

Вважаємо, що така позиція вченого далеко не безспірна. Вкажемо, зокрема, на відсутність правотворчості у діяльності Верховного Суду України щодо забезпечення єдності судової практики. Зазначимо, що важливою ознакою судової правотворчості є встановлення нормативно-правових приписів. Верховний Суд України при перегляді рішень у результаті їх неоднакового застосування не встановлює нові нормативно-правові приписи, це й зумовлює відсутність правотворчої функції. Також вважаємо за доцільне привести аргументацію Н.В. Стецика, який зазначає, що неоднаковість застосування норм матеріального права (кримінального закону), по-перше, передбачає їх наявність для вирішення судових справ, по-друге, свідчить про відсутність у процесі їх розгляду нормативно-правових прогалин (вакууму), що перешкоджають їх вирішенню. А оскільки умовою прецедентної судової правотворчості є встановлення порушення єдності судової практики внаслідок наявності нормативно-правових прогалин, що перешкоджають вирішенню судових справ, то з підстав невідповідності і цій ознаці прецедентної судової правотворчості, таку діяльність Верховного Суду України вважати судовою правотворчістю некоректно [189, с.155-156].

Також у даному аспекті потрібно зауважити, що надання правовим висновкам Верховного Суду України статусу обов'язкових недостатньо для забезпечення єдності судової практики, оскільки така єдність має здебільшого декларативний характер. Тому погоджуємося з думкою Я.М. Романюка щодо доцільності законодавчого передбачення можливості оскарження судового рішення з підстав його невідповідності правовому висновку Верховного Суду України. При цьому слід встановити, що право на таке оскарження може виникати як у випадках, коли рішення прийняте після формулювання правового висновку Верховного Суду України, так і якщо висновок сформульований уже після прийняття рішення [192, с.9].

З даної позиції доцільно рішенням Верховного Суду України, як найвищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції надати нормативний характер, що сприятиме вирішенню тих суперечностей, які порушують принцип правової визначеності у сфері здійснення правосуддя.

Слід також зазначити, що проблема несистемності судової практики зумовлена відсутністю механізму розмежування юрисдикції. Адже багато спірних питань постають у зв'язку із підвідомчістю судам справ, що виникають із матеріальних правовідносин галузей, які містять як норми приватно-правового, так і публічно-правового характеру.

Отже, можна констатувати, що єдність однакового застосування закону забезпечує правову визначеність та втілюється шляхом однакового застосування правозастосовним органом того самого акту в схожих справах щодо різних осіб.

Значення системності та єдності правозастосування полягає, по-перше, у впорядкуванні судової практики, зведенні її до єдиного знаменника, що дозволяє особі передбачити можливе рішення правозастосовного органу при схожій ситуації; по-друге, у підвищенні довіри та поваги населення до судової влади.

#### *Можливість ознайомлення з актами правозастосування.*

При висвітленні даного питання, приймаючи до уваги значення й важливу роль, яку відіграють рішення суду в захисті прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб держава повинна створювати можливість для ознайомлення населення з судовими рішеннями. Адже, ознайомившись із судовою практикою, при зверненні до суду особа може спрогнозувати його рішення. Оскільки справа має бути вирішена за прикладом усталеної судової практики, що є значним стимулом для підвищення довіри населення до суду.

Для ознайомлення з рішеннями судів широкого загалу осіб створений Єдиний державний реєстр судових рішень, який запущений у роботу 01 червня 2006 року паралельно з набранням сили Законом України «Про доступ до судових рішень». Відповідно до ст. 2 вказаного Закону кожен має право на

доступ до судових рішень у порядку, визначеному законом [193].

Для цього всі рішення судів загальної юрисдикції оприлюднюються на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, установленому законом.

Реєстр судових рішень дозволяє зробити практику судочинства прозорою й доступною для загалу завдяки оприлюдненню таких рішень через Інтернет-мережу. Таким чином знаходить свій вияв й принцип правової визначеності.

Постановою Кабінету Міністрів України № 740 від 25.05.2006 року затверджений Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, обов'язок ведення якого покладено на Державну судову адміністрацію України.

Відповідно до положень Постанови Кабінету Міністрів України передбачено два види доступу до судових рішень, що містяться в Реєстрі:

а) загальний доступ до судових рішень - режим доступу до судових рішень, внесених до Реєстру, який передбачає можливість одержання, використання, поширення і зберігання інформації, що міститься в Реєстрі, з урахуванням вимог щодо нерозголошення в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу, відомостей, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу, та відомостей для забезпечення нерозголошення яких прийнято рішення про розгляд справи в закритому судовому засіданні;

б) повний доступ до судових рішень - режим доступу до судових рішень, внесених до Реєстру, який передбачає можливість одержання, використання і зберігання інформаційних ресурсів, що містяться в Реєстрі, зокрема відомостей, що не можуть бути розголошені в текстах судових рішень, відкритих для загального доступу. Право на загальний доступ до судових рішень має кожна фізична або юридична особа без обмежень [194].

Не дивлячись на безсумнівний прогрес у питанні доведення судової практики до відома широкого загалу населення, на даному шляху ще існує багато невирішених проблем, головні з яких - проблема наповнення Реєстру і включення до нього всіх без винятку рішень судів, а також проблема фінансування ведення Реєстру [195, с.98].

З точки зору принципу правової визначеності, ознайомлення з судовими рішеннями вирішує питання доступності судової практики для населення, формує уявлення про вирішення власної справи (в разі, якщо особа звертається до суду); створює єдину судову практику; зменшує кількість безпідставних звернень до суду.

### **3.2. Роль принципу правової визначеності в прийнятті судового рішення**

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод у п. 1 ст. 6 містить положення, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, яке отримало назву «право на суд» як невід'ємне право людини, що органічно пов'язане з міжнародно-правовим принципом верховенства права і вважається його частиною [196].

У науковій літературі значна увага приділяється ролі й значенню принципу правової визначеності саме у світлі прийняття та забезпечення виконання судових рішень. Адже від якості судового рішення та його виконання залежить реалізація права на справедливий суд.

Погоджуємось з думкою Н.Ю. Сакари, яка вказує, що принцип правової певності з його складовими елементами можна відносити як до інституціонального аспекту, який визначає «право на суд», так і до процесуального [197, с.140]. Приєднуємося до даної точки зору та додамо, що такий зв'язок є очевидним. Оскільки, порушення змістовний вимог до судового рішення, наприклад, прийняття невмотивованого рішення чи нечітке його формулювання призводять до порушення права на справедливий суд, а отже, й принципу правової визначеності.

Також слід зауважити, що прийняття судового рішення, ще не свідчить про те, що право на справедливий суд реалізовано. Оскільки скасування остаточних судових рішень, їх невиконання тощо порушують право на судовий захист.

Дане право включає в себе не тільки можливість особи звернення до суду за захистом порушеного права та отримання рішення по справі, а й, безумовно, виконання такого рішення, набуло законної сили.

Отже, принцип правової визначеності безпосередньо пов'язаний з правом на справедливий судовий розгляд та проявляється в якісному (мається на увазі у змістовному плані) судовому рішенні та остаточності й обов'язковості його виконання. Тому при висвітленні питання про значення принципу правової визначеності в прийнятті судового рішення ми вважаємо за доцільне розглядати його у взаємозв'язку з правом на справедливий суд.

Судове рішення будь-якої інстанції повинно відповідати низці вимог. У юридичній літературі існують різні підходи щодо таких вимог. Одні вчені пов'язують його з наявністю в нього таких властивостей, як незаперечність, загальнообов'язковість, винятковість [198]. Інші - з осточністю та обов'язковим виконанням [199].

На нашу думку, важливою є позиція А.А. Рукавишникової, яка судове рішення в аспекті правової визначеності розглядає на основі практики ЄСПЛ. Науковець зазначає, що ЄСПЛ розглядає вимогу правової визначеності у двох аспектах: як вимога до самого судового рішення, тобто до його змістовної сторони; так і вимога в сенсі «стійкості» остаточного судового рішення в цілому, покликаного бути стабільним регулятором суспільних відносин [38, с. 75]. Слід зауважити, що багатоаспектність поглядів до вимог, яким повинно відповідати судове рішення зумовлюється складністю цього інституту.

Для визначення вимог судового рішення та з'ясування їхнього змісту багато зробила Консультативна рада європейських суддів. Цьому питанню присвячено її Висновок № 11 (2008) щодо якості судових рішень. Зокрема у ньому зазначено, що судове рішення повинно відповідати низці вимог, по відношенню до яких можна визначити деякі загальні принципи незалежно від особливостей окремих судових систем та судової практики в різних країнах. Відправною точкою є те, що метою судового рішення є не тільки вирішення певного спору через надання сторонам юридичної визначеності, а часто також

установлення судової практики, яка може попередити виникнення інших спорів та забезпечити суспільну гармонію [200].

Отже, судові рішення, яке відповідає принципу правової визначеності відіграє важливу роль як в конкретному значенні (для вирішення спору між сторонами), так і в загальному (для забезпечення єдності судової практики, зменшення випадків звернення до суду по аналогічним справам тощо).

Вважаємо, що судові рішення повинно відповідати принципу правової визначеності у змістовному плані та процедурному. До змістовних вимог судового рішення доречно віднести вмотивованість та чіткість. До процедурних вимог: своєчасність, остаточність судового рішення та його обов'язкове виконання. Зауважимо, що дані вимоги до судового рішення оптимально визначають його якість з точки зору принципу правової визначеності. в процесуальному плані даний перелік може бути розширений. Важливо, щоб судові рішення відповідало зазначеним вимогам, що буде свідчити про задоволення законних очікувань сторін, а отже, відповідатиме принципу правової визначеності.

Розглянемо *змістовні характеристики* судового рішення.

*Вмотивованість.* Пункт 1 ст. 6 Конвенції містить положення про те, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [97].

Як бачимо, текстуально вимога вмотивованості не закріплена в Конвенції, але в практиці ЄСПЛ є численні рішення, що вказують на дану вимогу. Слід зауважити, що вмотивованість рішення – це його обґрунтованість, яка дозволяє сторонам зрозуміти, чому суд прийняв те чи інше рішення. З позиції принципу правової визначеності вмотивованість є важливою вимогою, порушення якої веде до свавілля. У судових рішеннях достатнім чином повинні бути зазначені мотиви, що лежать в обґрунтуванні рішень. Їх обсяг може варіюватися залежно



від характеру рішення й повинен розглядатися у світлі обставин кожної справи [201].

ЄСПЛ стосовно вмотивованості судового рішення виробив наступну позицію:

- *суди повинні вказувати з достатньою ясністю доводи та мотиви, на яких вони засновують свої рішення.* Наприклад, у справі «Хаджіанастасіу проти Греції» від 16 грудня 1992 р. Суд вказав, що національні суди повинні з достатньою ясністю викладати аргументи, на підставі яких вони виносять рішення. Саме це дозволяє обвинуваченому ефективно скористатися наданим йому правом оскарження вироку в другій інстанції (п. 33) [202];

- *рішення повинно бути вмотивованим, але воно не вимагає давати відповідь на кожний аргумент* (п. 61 Постанови Європейського Суду від 19 квітня 1994 р. у справі «Ван де Хурк проти Нідерландів» [203];

- *завданням обґрунтованого рішення є продемонструвати сторонам, що їх вислухали. Вмотивовані рішення дають можливість будь-якій стороні оскаржити його, а апеляційній інстанції - можливість переглянути його. Виклад мотивованого рішення є єдиною можливістю для громадськості простежити відправлення правосуддя* (п.30 Постанови від 27 вересня 2001 р. у справі «Хірвісаарі проти Фінляндії» [204]). Доречно зауважити, що німецьке законодавство зводить право бути вислуханим до рівня самостійного конституційного принципу, який гарантує зацікавленим особам як доступ до правосуддя, так і його внутрішню справедливість [205, с.25];

- *хоча національний суд користується певним правом розсуду, обираючи аргументи і приймаючи докази, він зобов'язаний обґрунтувати свої дії підставами для винесення рішень* (п.36 Постанови від 01 липня 2003 р. у справі («Суоминен проти Фінляндії») [206]. Важливо зазначити, що вмотивованість стосується не тільки судового рішення, а й ухвали чи постанови суду.

Важливим досвідом, у першу чергу для України, є рішення ЄСПЛ «Проніна проти України» від 18 липня 2006 року, у якому була висвітлена точка зору щодо вмотивованості судового рішення. У даній справі заявниця

стверджувала, що національні суди не надали достатнього обґрунтування своїх рішень у її цивільній справі. У Рішенні встановлено, що п. 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди давати обґрунтування своїх рішень, але це не може сприйматись як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент. Межі цього обов'язку можуть бути різними в залежності від характеру рішення (п.23 Рішення) [207].

Отже, можемо зробити висновок, що чітко встановити критерії, за якими можна визначити, чи є судове рішення вмотивованим не можливо й не є доцільним, оскільки треба враховувати обставини кожної справи. Не менш важливим при визначенні вмотивованості рішення є врахування особливостей законодавства та процесуальних особливостей розгляду справи країн-учасниць Конвенції. Також треба зауважити, що в основі судового рішення повинні лежати достані мотиви його ухвалення, але у той же час це не означає деталізація кожного аргументу, який наведений у справі.

Умотивованість є важливою вимогою судового рішення з точки зору правової визначеності. Оскільки обґрунтування, які викладені при прийнятті рішення судом полегшує розуміння його сутності сторонами та є гарантією від свавільного вирішення справи.

Отже, із даних положень можна зробити висновок про взаємозв'язок принципу правової визначеності та вмотивованості судового рішення, який проявляється зокрема в обов'язку судді вказати мотиви рішення для того, щоб для особи і для офіційних осіб воно було визначене, зрозуміле. Слід зазначити, що вмотивованість є визначальним критерієм, який вказує, зокрема на якість судового рішення на ефективність судового процесу в цілому в цілому.

*Чіткість судового рішення.* Для розуміння і належного виконання судового рішення важливо, щоб воно було чітким. На цю необхідну рису також вказує Консультативна рада європейських суддів у своєму Висновку, у якому пов'язує чіткість судового рішення з граматично правильним викладенням тексту судового рішення. Зокрема він повинен бути викладений простою мовою, мається на увазі, зведення до мінімуму використання специфічних

юридичних термінів. У разі використання юридичної термінології доцільно роз'яснити її значення, конкретизувати зрозумілою для особи мовою. З точки зору принципу правової визначеності чіткість судового рішення є важливою вимогою, якій воно повинно відповідати, що дозволить особі зрозуміти його сутність та відповідно наслідки, які воно спричиняє.

Куйбіда Р., Сироїд О. сформуvalи розуміння чіткості судового рішення: висновки суду повинні прямо впливати із мотивації, бути ясними і не допускати неоднозначного трактування; думки у рішенні потрібно викладати лаконічно, але не на шкоду точності та повноті аргументації; вузькоспеціалізовані юридичні терміни бажано пояснювати, зокрема цитуючи відповідні положення законодавства; посилаючись на положення закону, доцільно відтворювати їх зміст у достатньому для розуміння обсязі тощо [208, с. 46].

Приєднуємося до вище наведеного розуміння та зазначимо, що чіткість судового рішення є запорукою правової визначеності, оскільки чіткість у текстуальному оформленні судового рішення дозволяє громадянам зрозуміти його зміст, уникає виникнення сумнівів у його суті.

Слід зазначити, що досить часто вимога чіткості порушується не тільки через неоднозначність у формулюванні, уживанні специфічних термінів, а й через описки або арифметичні помилки. Найчастіше описки зустрічаються в прізвищах осіб, найменуванні юридичних осіб, назвах адрес тощо. Дані недоліки призводять до правової невизначеності. Оскільки особа не може реалізувати права, визначені судовим рішенням (поновитися на роботі, отримати матеріальну компенсацію тощо), тому воно потребує виправлення помилки. Дана процедура займає час, відповідно створює незручності для особи. Тому вважаємо, що чіткість, яка полягає в точності формулювання судового рішення є обов'язковою вимогою, що впливає з принципу правової визначеності.

Перейдемо до процедурних вимог судового рішення в аспекті принципу правової визначеності. Адже, як влучно зазначає С.К. Загайнова, це дозволить

зробити акцент не на самому акті правосуддя як такому, а на його функціональному призначенні, яке виражається в усуненні правової невизначеності, доданні суспільним відносинам стабільності [209, с.153]. Погоджуємося з даною точкою зору та зауважимо, що змістовні вимоги судового рішення є первинними щодо процедурних. Але за допомогою процедурних вимог змістовні реалізуються на практиці. Чіткість, умотивованість судового рішення є важливими вимогами, але без остаточності, обов'язковості його виконання, втрачається весь сенс судочинства. Тому можна зробити висновок, що змістовні та процедурні вимоги є взаємопов'язаними. Дотримання їх є важливим показником принципу правової визначеності.

*Своєчасність судового рішення.*

У Конвенції вказується, що справа повинна бути розглянута в розумний строк. Розумний строк передбачає, що справа повинна бути розглянута без невинуватених затримок і зволікань, настільки швидко, наскільки це можливо залежно від обставин справи. Своєчасність є важливою вимогою правової визначеності, адже надає можливість своєчасного захисту прав, свобод та інтересів особи.

Практика Європейського Суду свідчить про те, що значна частина скарг, які надходять до нього, стосуються саме порушення розумного строку, невинуватеного зволікання з вирішенням справи (12 % рішень Європейського Суду з прав людини щодо України складають скарги на тривалі судові розгляди) [210, с.2].

Зауважимо, що розумний строк є оціночним поняттям, адже залежно від складності справи, важливості предмету розгляду тощо встановлювати чіткий термін є недоцільним. Тому розумний строк у кожній справі повинен встановлюватися індивідуально, залежно від всіх обставин справи.

Слід зауважити, що питання про розумність строків є досить складним й потребує окремого детального аналізу. У даному дослідженні для нас складає інтерес саме значимість строків у полі зору правової визначеності. Варто

зауважити, що вирішення справи в розумний строк є гарантією швидкого відновлення порушеного права особи. Поділяємо точку зору О.Г. Шила, який зазначає, що порушення «розумного строку» призводить до невизначеності правового статусу особи. Здійснення правосуддя в розумний строк є важливою складовою принципу правової визначеності як одного з аспектів верховенства права, який охороняє стабільність суспільних відносин, оскільки учасники процесу повинні мати можливість передбачити, коли може закінчитися провадження по їх справі. Недостатність передбачуваності викликає почуття розчарування та безпорадності і, як наслідок, знижує авторитет судової влади [191, с. 176].

Підкреслемо, що судовий процес виникає у зв'язку з наявністю спірного питання, яке сторони не можуть вирішити за спільною згодою. Тому сторони звертаються до суду, щоб врегулювати спірні відносини, вирішити справу в будь-якій сфері: цивільній, сімейній, трудовій тощо. Тривалість розгляду справи має важливе значення для сторін, оскільки від нього залежить реалізація прав особи. Важливо щоб справа була вирішена в оптимальний строк, щоб рішення суду не втратило актуальність для сторін.

Практика ЄСПЛ вказує на важливості розгляду справи в розумний строк. Наприклад, п. 67 Рішення у справі «Пелісьє і Сассі проти Франції» містить положення про те, що відповідно до прецедентної практики Суду розумність тривалості провадження повинна визначатись у світлі відповідних обставин справи та з огляду на критерії, передбачені прецедентною практикою Суду, зокрема складність справи, поведінка заявника, а також органів влади, пов'язаних зі справою [211]. Отже, своєчасність полягає в тому, що справа повинна бути розглянута й рішення має бути прийнято без невинуватих затримок. Це дозволить реалізувати своєчасний захист прав особи й не створить невизначеності у її правовому положенні.

*Остаточність судового рішення.* На сьогоднішній день використовується назва остаточності у формі «res judicata», що в перекладі з латинської означає «вирішена справа». Проте найбільша сутність даного принципу відображається,

у латинській максимі «*Res judicata pro veritate habetur*» – прийняте судове рішення визнається за істину. Першочергово даний принцип розглядався у вузькому розумінні, проте саме застосування та тлумачення його Європейським Судом значно розширило межі розуміння цього принципу. Розглядаючи правову визначеності в розумінні «стійкості судового рішення», Європейський суд пов'язує останнє з процедурою вступу вироку у законну силу. Оскільки правова певність передбачає дотримання принципу «*res judicata*» – тобто принципу остаточності рішення, недопустимості повторного розгляду вже раз вирішеної справи.

Вважаємо, що для конструювання повного уявлення про остаточність судового рішення необхідно брати за основу конкретні рішення Європейського Суду. Але перш за все потрібно уточнити понятійний апарат, оскільки в юридичному обороті використовується два терміни, співвідношення яких є принципово важливим як для з'ясування змісту принципу правової визначеності (в аспекті забезпечення стабільності судових рішень), так і для визначення процесуальної форми перегляду судових рішень у судочинстві. Мова йде про терміни «остаточне судове рішення» / «остаточний вирок» (ст. ст. 3, 35 Конвенції про захист прав людини та основних свобод) і «судове рішення, що набрало законної сили» [198]. Слід звернути увагу, що в процесуальному праві України використовується термін «законна сила». Вважаємо, що дослідження співставлення термінів «остаточність» та «законна сила» судового рішення виходить за межі даного дослідження та більшою мірою стосується процесуальних галузей права. Але доцільно в даному аспекті навести думку М.А. Філатової, яка вказує, що як показує аналіз законодавства європейських країн, визначення моменту, коли винесене рішення стає остаточним («*res judicata*») або, використовуючи термін вітчизняної процесуальної школи, набирає законної сили, залежить, по-перше, від належності держави до сім'ї загального або континентального права, а по-друге, від політики конкретної держави відносно встановлення меж оскарження судового рішення» [212, с. 284].

Перейдемо до елементів або складових, які визначають остаточність судових рішень. При цьому доцільно зауважити, що в юридичній літературі поширеною є думка, коли остаточність судового рішення й принцип правової визначеності повністю ототожнюються.

Так В.М. Жуйков вказує, що Європейський Суд з прав людини в зміст принципу правової визначеності включає наступні положення:

- прийняті судами «остаточні», тобто набрали законної сили, судові постанови не підлягають перегляду;
- не припустимо повторний розгляд справи, що вже була розглянута судом;
- жодна зі сторін не може вимагати перегляду «остаточного» рішення, тобто такого, яке вступило в законну силу, тільки з метою проведення повторного слухання та отримання нового рішення;
- перегляд «остаточного» судового рішення не є відступом від принципу правової визначеності, якщо він здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення правосуддя;
- перегляд не може бути прихованою формою оскарження, а наявність протилежних поглядів сторін на справу саме по собі не може служити підставою для перегляду «остаточного» судового рішення;
- перегляд рішення, яке є обов'язковим для сторін вищестоящим судом неприпустимий за заявою посадової особи;
- перегляд «остаточних» рішень, коли це допустимо, повинен бути обмежений певними строками [213, с. 4-6].

На наш погляд, говорити про те, що дані вимоги розкривають весь зміст правової визначеності не доцільно. По-перше, у рішеннях Європейського Суду зустрічаються положення, що розкривають зміст правової визначеності не лише в аспекті судового рішення, а й в значенні якості, чіткості закону тощо (конкретні приклади були наведені в попередньому розділі). По-друге, вважаємо, що наведені В.М. Жуйковим положення стосуються такої характеристики судового рішення, як остаточність. Тому доцільно говорити про те, що вище зазначені положення складають зміст остаточності судового

рішення, а не всього принципу правової визначеності.

Аналогічні положення «правової визначеності» знаходимо в статті Л.В. Ушакової [56]. У.З. Коруц надає перелік елементів остаточності судового рішення та не ставе знак дорівнює між ними та принципом правової визначеності. Погоджуємося з даною точкою зору й повторимо, що остаточність судового рішення є складовою частиною принципу правової визначеності й лише нею не вичерпується.

Отже, до остаточності судового рішення У.З. Коруц відносить наступні моменти: жодна сторона не має права домагатися перегляду кінцевого й обов'язкового рішення тільки з метою нового слухання й вирішення справи; повноваження судів вищої ланки переглядати рішення повинні використовуватися для виправлення судових помилок, помилок у здійсненні правосуддя, а не заміни рішень; перегляд у порядку нагляду не може розглядатися як прихована апеляція, і сама можливість двох поглядів на один предмет не є підставою для повторного розгляду; відхилення від цього принципу можливе тільки тоді, коли воно спричинене не незалежними і непереборними обставинами [214, с.397].

Вище зазначені групи вимог до остаточності сформульовані науковцями на основі судової практики Європейського суду, зокрема Постанов ЄСПЛ по справам «Брумареску проти Румунії» [215], «Рябих проти Росії» [76], «Праведна проти Росії» [216], «Денисов проти Росії» [217], рішення ЄСПЛ по справам «Сардін проти Росії» [218], «Христов проти України» [219] та ін. дані вимоги дублюються, оскільки теоретичний перелік не виходить за межі практики ЄСПЛ.

Проаналізуємо наведені вимоги більш детально. Першою складовою остаточності судового рішення є те, що *прийняті судами «остаточні», тобто рішення, що набрали законної сили, судові постанови не підлягають перегляду.* Аналізуючи дане положення, на наш погляд, доцільно навести в якості прикладу Постанову Європейського суду у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 жовтня 1999 Так у п. 61 постанови зазначено: «Одним з основних



аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який вимагає, зокрема, щоб при остаточному вирішенні справи судами їх постанови не викликали сумніву» [215]. Вважаємо дане положення важливим, оскільки воно гарантує незмінність правового становища особи. Тому рішення, що набрало законної сили, є запорукою стабільності.

На жаль, положення про остаточність судового рішення часто порушується. Європейський суд з прав людини підкреслював, що існування в низці країн Східної Європи, таких як Російська Федерація, Молдова і Україна, процедури наглядового провадження породило низку спірних питань з точки зору статті 6 Конвенції та принципу правової визначеності. У рамках зазначених правових систем скасування остаточних судових рішень (при цьому мова йде не тільки про рішення у кримінальних справах) є порушенням принципів неприпустимості повторного розгляду справи, що вже була вирішена, і правової визначеності, а, отже, і положень статті 6 Конвенції. Порушення, однак, є результатом прийняття судових актів, які скасовують остаточні рішення, а не наслідком тієї чи іншої позиції, яку займав при розгляді цих справ прокурор [220].

Наступним елементом, що характеризує остаточність судового рішення є те, що *неприпустимо повторно розглядати справу, з якої суд прийняв рішення*. Прикладом є Рішення у справі «Пономарьов проти України» від 3 квітня 2008 року. ЄСПЛ наголосив, що принцип правової визначеності визначає, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватись для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен фактично підміняти собою апеляцію, а сама можливість існування двох точок зору на один предмет не є підставою для нового розгляду (п. 40) [221]. Дане положення є важливим з точки зору правової визначеності. Оскільки встановлює важливе правило, відповідно до якого судові рішення не

може бути переглянута за ініціативою сторони тільки на тій підставі, що її не влаштовує попереднє. Самоочевидною істиною є те, що сторони мають протилежне бачення справи. Вирішення справи на користь однієї, як наслідок – тягне невдоволення іншої. Але це невдоволення не може бути підставою для нового перегляду справи.

Отже, дана вимога остаточності вимагає, що жодна зі сторін не повинна вимагати перегляду рішення на тій підставі, що вона має бажання отримати нове. Варто підкреслити, що перегляд рішення вищим судом можливий. Але здійснюється він з метою виправлення судових помилок у результаті неправильного відправлення правосуддя, сама ж справа по суті не переглядається.

Таким чином, Європейський Суд вбачає одним з аспектів принципу правової визначеності неможливість перегляду суті спору після набрання судовим рішенням законної сили, оскільки метою повторного розгляду спору по суті може бути тільки отримання нового судового акта, протилежного за змістом, а наявність іншої точки зору з питання про те, як має бути вирішено спір, не повинно бути підставою для перегляду. Після набрання рішенням суду законної сили неможливим стає перегляд спору по суті [85].

Як бачимо з вище зазначеної тези, Європейський Суд у своїх рішеннях не заперечує можливості поколивати остаточне судове рішення, але виключно в чітко визначених межах, як виняток із загального правила, і лише з дотриманням цих меж може забезпечувати збереження стану «правової визначеності». У цьому сенсі Європейський суд з прав людини констатує, що вимога юридичної визначеності не є абсолютною.

Наступною вимогою є те, що остаточне рішення може бути оскаржене й при цьому не бути відступом від принципу правової визначеності, якщо воно здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення правосуддя.

У даному випадку порушується проблема якості здійснюваного в країні правосуддя. При якісній роботі судових органів скасування судових актів, що

набрали законної сили дійсно повинна бути рідкісним явищем. Однак це не може служити підставою для обмеження можливостей для зацікавлених осіб з ініціювання судового процесу в будь-якій судовій інстанції, нехай навіть у наглядовій, і з отримання за підсумками справедливого судового розгляду судового захисту шляхом винесення законного та обґрунтованого судового акту. І не варто вбачати в доступній для зацікавлених осіб можливості оскарження остаточного судового акта загрозу для його законної сили, оскільки позбавлення судового акта законної сили на стадіях перевірки судових актів, які вступили в законну силу можливо лише при виявленні істотної судової помилки, що вплинула на результат справи, і тільки для її усунення. А якщо судовий акт неправосудний, то він в будь-якому випадку повинен бути скасований з метою захисту й відновлення порушених прав, а також забезпечення справжнього верховенства права та досягнення визначеності в правовому становищі сторін, заснованої на нормах права [85].

Європейський суд неодноразово вбачав порушення принципу правової визначеності правом *оскарження судових рішень, що набрали законної сили протягом необмеженого за часом терміну*. Як приклад, можемо навести справу «Брумареску проти Румунії», у п. 62 Рішення якої вказується, що на час її розгляду Генеральний прокурор Румунії - який не був стороною у справі - був уповноважений, згідно зі статтею 330 Цивільно-процесуального кодексу, звернутися до суду з вимогою скасувати остаточне судове рішення. Суд зазначає, що здійснення цього повноваження Генеральним прокурором не підлягало жодному часовому обмеженню, і тому судові рішення могли оскаржуватися нескінченно. Суд зауважує, що, дозволивши прийняття такої вимоги в межах зазначених повноважень, Верховний Суд звів нанівець увесь судовий процес, який закінчився, використовуючи слова Верховного суду, ухваленням судового рішення, «що не підлягає скасуванню», а отже, «*res iudicata*» і, більше того, що воно вже було виконане [215]. Зауважимо, що невизначений термін для оскарження судового рішення повністю нівелює принцип правової визначеності. Оскільки людина не може почувати себе в

безпеці (з точки зору правового статусу), так як в будь-яке судове рішення, яке винесено на її користь, може бути поставлено під сумнів та бути оскарженим.

Слід звернути увагу, що перегляд рішення, яке є обов'язковим для сторін вищестоящим судом й за заявою посадової особи ЄСПЛ розглядається як порушення принципу правової визначеності. Зокрема в справі «Рябих проти Росії» зазначено, що Суд вважає, що право сторони заявника на суд буде в рівній мірі ілюзорним, якщо правова система договірної держави дозволяє скасування судового рішення, яке стало остаточним і обов'язковим, вищестоящим судом за протестом, винесеним посадовою особою держави (п. 55) [76]. Варто погодитись з думкою Р.М. Масаладжиу, який зазначає, що вимагає тлумачення позиція Європейського Суду про можливість відступів від принципу правової визначеності, коли вони є обов'язковими в силу обставин істотного та непереборного характеру. Як видається, слова «відступи від цього принципу ...» в контексті рішень Європейського суду з прав людини мають безпосереднє відношення до принципу неприпустимості повторного розгляду одного разу вирішеної справи (*res judicata*). Винятки з цього принципу, як можна припустити, можуть бути пов'язані як з переглядом остаточних судових актів, не пов'язаних з повторним розглядом спору по суті, так і з відновленням розгляду справи по суті в силу обставин істотного і непереборного характеру: «в певних обставинах перегляд справ або поновлення провадження у справі виявляються найбільш ефективними, якщо не єдиними, заходами для досягнення *restitutio in integrum*» [85].

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє зробити висновок, що принцип правової визначеності щодо остаточності судового рішення зустрічається в численних рішеннях та постановках. Зокрема, можна резюмувати, що остаточність проявляється в тому, що рішення та постанови суду не підлягають повторному розгляду, якщо вже були розглянуті; перегляд «остаточного» рішення можливий лише з метою усунення судової помилки чи неправильного здійснення правосуддя; перегляд «остаточних» рішень у даному разі повинен бути обмежений строком. Слід наголосити, що Європейський Суд

приймає численні рішення та формулює положення щодо «остаточності».

Різні аспекти принципу правової визначеності закріплені в актах ЄСПЛ настільки невизначено, що в поєднанні з відсутністю автентичних текстів постанов українською мовою допускають їх тлумачення в різних значеннях. Зустрічається іноді й протилежний переклад рішень російською та українською мовами. Тому застосування практики ЄСПЛ у вітчизняному процесуальному праві повинно реалізовуватись продумано. Оскільки механічне застосування рішень на вітчизняному рівні може суперечити самій сутності рішень ЄСПЛ, а отже, приводити до порушення принципів, які закладені в основі таких рішень, зокрема принципу правової визначеності.

*Обов'язкове виконання судових рішень.* Як зауважує С.К. Загайнова, якщо через властивість обов'язковості держава зобов'язує державні органи, інших осіб рахуватися з остаточним судовим актом, враховувати його у своїй діяльності, виконувати його приписи, то через властивість виконання воно визначає механізм його реалізації, спрямований на захист конкретних прав, свобод, законних інтересів. Через властивість виконання остаточний судовий акт усуває правову невизначеність і остаточно вирішує правовий конфлікт, привівши правовідносини у відповідність з чинним законодавством. Обов'язковість і виконання забезпечують функціонування остаточного судового акта, який впливає на стабільність цивільного обороту [209, с.160]. Слід зауважити, що виконання судового рішення є результатом розгляду справи, вказує на якість та ефективність судового процесу в цілому. Виконання судового рішення вказує на якість правосуддя в державі, на практичні гарантії захисту прав особи. Виконання судового рішення слугує основою правової визначеності, що виявляється в стабільності правового статусу особи.

Судове рішення є складною комплексною категорією, що включає в себе будь-які акти, прийняті судом (суддею), у рамках реалізації процесуальних повноважень, незалежно від виду провадження. Зміст принципу обов'язковості рішення судів найповніше відображається в його якісних характеристиках. Судове рішення є особливим актом, який начебто «перевтілює» право

абстрактне в реальне [222, с.27]. Тому саме в процесі виконання судового рішення поновлюються порушене право особи, досягається реалізація законних очікувань.

Тому зв'язок принципу правової визначеності та обов'язковості виконання судового рішення є очевидним. Оскільки шляхом виконання судового рішення особа отримує визначеність у своєму правовому статусі, упевненість у його незмінності. Обов'язковості виконання судових рішень є конституційною нормою та відноситься до основних засад судочинства (ст. 124, п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України) [40].

Відповідно до ст. 13 Закону «Про судоустрій і статус суддів» судові рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними та юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається процесуальним законом. Невиконання судових рішень тягне відповідальність, установлену законом [190].

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року [223], при розгляді справ суди зобов'язані застосовувати положення Конвенції та практику Європейського суду як джерело права. Тобто з'являється можливість стверджувати, що практика Європейського суду має насамперед юридичне значення та є безпосереднім регулятором суспільних відносин. Крім того, для її впровадження не потрібно очікувати прийняття інших нормативно-правових актів, а національні суди не можуть відмовитись від їх безпосереднього застосування з посиланням на необхідність прийняття додаткових «конкретизуючих» норм до чинних законів [224, с.51].

Отже, можна зробити висновок, що виконання судового рішення є важливим принципом судочинства, який закріплений у законодавстві України.

Досягнення завдань кримінального судочинства можливе лише в тому випадку, коли учасники провадження, інші особи будуть впевнені в тому, що судові рішення буде виконане у встановлений строк, уповному обсязі і без необґрунтованих зволікань [225, с.56].

Доречно навести думку судді Європейського суду Х. Розакіс: «правова визначеність не теоретичний постулат, а очікування того, що остаточне судове рішення буде поважатися. Коли рішення, яке набрало законної сили, суб'єктивно, необґрунтовано анулюється, то не тільки страждають правова визначеність, ефективність, але ілюзорним стає право на суд» [226, с.598].

Як справедливо зауважує В.О.Сердюк, виконання рішень Європейського суду мають становити ідеологічно-правову (ціннісну) основу для здійснення правосуддя в Україні [227, 64].

Вище зазначені твердження акцентують увагу на важливості виконанні судового рішення. Додамо, що така значимість не вичерпується усуненням порушеного права особи (компенсація, відновлення порушеного права тощо), визначеного Європейським Судом, а й зумовлена вжиттям заходів, які усувають підстави звернення до даної інстанції при виникненні аналогічних ситуацій у майбутньому.

Досить влучно, на нашу думку, про значимість виконання судового рішення висловився В. Городовенко: обов'язковість судових рішень, які набрали законної сили, надає їм властивості закону по справі, у якій вони постановлені [228, с.163].

Практика Європейського суду з прав людини включає ряд рішень, що вказують на значення та необхідність виконання судового рішення. Доречно навести справу «Горнсбі проти Греції» від 19 березня 1997 р., у рішенні якої зазначено, що виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового розгляду (40) [229].

Важливо зауважити, що вимога обов'язкового виконання судового рішення є, по-перше, важливою засадою судочинства, по-друге, є основою для реалізації права на справедливий суд. Якщо виконання судового рішення не

забезпечується, то й право особи на справедливий суд не реалізується. У такому випадку особа потрапляє в стан невизначеності. Адже залишається в тому становищі, у якому знаходилась до звернення до суду. Виконання судового рішення є важливим механізмом для відновлення порушеного права, захисту прав та інтересів особи. Треба зауважити, що судовий розгляд, у першу чергу, спрямований не на прийняття справедливого, умотивованого, чіткого рішення по справі, а саме на його виконання. Виконання є важливим підґрунтям правової визначеності. Від його якості залежить стабільність правового статусу особи, її довіра до судової системи, повага до закону.

Точку зору про те, що виконання рішення, винесеного будь-яким судом, має розглядатись як невід'ємна частина судового процесу знаходимо у справі «Імобільярде Саффі проти Італії» від 28 липня 1999 року (п.63). Також у п. 66 Рішення визначено, що Суд знову наголошує, що право на звернення до суду, гарантоване статтею 6, також передбачає практичне виконання остаточних, обов'язкових для виконання судових рішень, які в державах, що поважають принцип верховенства права, не можуть залишатися невиконаними на шкоду стороні у провадженні [230]. Отже, виконання судового рішення не може відстрочуватися на незаконних підставах.

Європейський суд з прав людини наголошує на тому, що виконання будь-якого судового рішення є невід'ємною стадією процесу правосуддя і вагомим складником доступу до правосуддя [236]. Тому треба наголосити, що важливим моментом є те, що держава-учасниця Конвенції повинна докласти усіх зусиль, щоб рішення було виконано. Адже виконання судового рішення є показником якості судочинства держави, реалізації принципу верховенства права, а, отже, й правової визначеності.

Можна зробити висновок, що звернення до суду за захистом порушеного права має на меті відновлення такого права, компенсацію завданих збитків, що можливо лише, якщо прийняте судом рішення буде виконане. Обов'язок забезпечити виконання судового рішення лежить на державній виконавчій службі, якість роботи якої визначається саме ефективністю такого виконання.



Така ефективність у цілому позначається на авторитеті держави та є показником міри її участі в захисті порушеного права особи. адже саме на державі лежить обов'язок створити належні умови для виконання рішення суду.

Підтвердженням вище наведеному теоретичному висновку може слугувати справа «Сьоринг проти Об'єднаного Королівства» від 7 липня 1989 року. Європейський суд визначив, що Конвенція як правовий акт, що забезпечує захист прав людини, передбачає, що її гарантії мають бути реальними та ефективними. Крім того, будь-яке тлумачення прав та свобод, що гарантуються, має відповідати загальним рисам Конвенції, мета якої – забезпечення і розвиток ідеалів та цінностей демократичного суспільства. Таким чином, на державі лежить прямий обов'язок дотримуватися громадянських прав осіб і забезпечувати належне та своєчасне виконання рішення суду, що набрало законної сили [231]. Додамо, що в державі, у якій особа залишається один на один з виконанням судового рішення, держава не сприяє даній процедурі, говорити про якісне та справедливе правосуддя не можна.

Важливим аспектом є положення про те, що від особи, яка домоглася винесення остаточного судового рішення проти держави, не можна вимагати ініціювання окремого провадження для того, щоб отримати компенсацію. (постанова у справі «Метаксас проти Греції» від 27 травня 2004 р. (п.23) [232] та рішення у справі «Лізанец проти України» від 31 травня 2007 р. (п. 43) [233]. У таких справах відповідний державний орган, який було належним чином поінформовано про таке судове рішення, повинен ужити усіх необхідних заходів для його дотримання або передати його іншому компетентному органу для виконання [234, с.169].

Важливим моментом є строк, протягом якого рішення повинно бути виконано. Даний строк повинен залежати від особливостей прийнятого рішення та порядку його виконання й не може бути не виправдано затримано. Аналіз практики Європейського суду дозволяє констатувати, що за деяких обставин виконання рішення може бути відкладено, але воно не повинно порушувати право сторони на виконання рішення. Зокрема у справі «Бурдов проти Росії»

від 7 травня 2002 року передбачається, що та чи інша затримка виконання судового рішення за певних обставин може бути виправдана. Однак, затримка не може бути такою, що порушувала б саму суть права, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції (п.5) [235].

При цьому слід зауважити, що невиконання відкладення виконання обов'язкового рішення на тривалий термін може порушувати положення Конвенції. Така точка зору була сформульована Європейським Судом у справі «Райлян проти Росії» від 15 лютого 2007 р. (п.31). Суд зазначив, що невиконання відкладення виконання обов'язкового рішення на тривалий термін може порушувати положення Конвенції. Обґрунтованість такого відкладення повинна бути вирішена, зважаючи також на складність правозастосування, поведінку заявника і компетентних представників влади, а також розмір і характер відшкодування збитків (п.31) [236].

Слід зазначити, що досить часто причиною невиконання судового рішення є відсутність бюджетних коштів. Європейський Суд з прав людини виробив практику щодо наведеної ситуації. У рішеннях неодноразово Суд наголошував, що відсутність грошових коштів не є підставою для невиконання рішення суду для органів державної влади.

Зокрема доречно навести рішення по справі «Імобільяре Саффі проти Італії», у якому зазначено, що державні органи не можуть довільно посилатись на відсутність коштів як на виправдання невиконання зобов'язань за боргом, визначеним судовим рішенням (п. 74) [230].

Показовою також є справа «Бурдов проти Росії» від 7 травня 2002 року. У рішенні зазначається, що фінансові труднощі, які були наявні в державі-відповідача, не повинні були перешкоджати заявнику отримати належне йому в результаті виграшу судової справи про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю внаслідок надзвичайних робіт з ліквідації аварії [235]. Положення про виконання судового рішення не залежно від наявності фінансового забезпечення є своєрідною гарантією довіри особи до судового захисту своїх прав.

Практика Європейського Суду щодо України в даному аспекті теж не є виключенням. Підставою для невиконання судового рішення є відсутність коштів у бюджеті України. Прикладом таких справ є рішення у справі «Півень проти України», від 29 червня 2004 року) Європейський суд ще раз нагадав, що державний орган не може посилатися на відсутність коштів, щоб не виплачувати борг, підтверджений судовим рішенням (п.40) [237].

Аналогічною є справа «Шмалько проти України» від 20 липня 2004 року. У даному рішенні зазначено: орган державної влади не має права посилатися на брак коштів на виправдання неспроможності виконати судове рішення про виплату боргу. Зрозуміло, що за певних обставин затримка з виконанням судового рішення може бути виправданою. Але затримка не може бути такою, що зводить нанівець сутність гарантованого пунктом 1 статті 6 права. У справі, що розглядається, не можна було, посилаючись на нібито фінансові труднощі, яких зазнавала держава, перешкоджати заявникові отримати вигоду від ухваленого на його користь судового рішення, що було для нього надзвичайно важливо (п.44) [238].

Отже, з даних рішень можна зробити висновок, що відсутність грошових коштів у держави не є підставою для відмови у виконанні судового рішення.

Проаналізувавши практику Європейського суду з прав людини, можна зробити висновок про те, що зміст принципу правової визначеності щодо виконання судового рішення складають наступні елементи:

- виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового розгляду;
- на державі лежить прямий обов'язок забезпечувати належне та своєчасне виконання рішення суду, що набрало законної сили;
- затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправданий у виняткових випадках;
- затримка не повинна бути такою, що позбавляє сутності право, яке захищається;
- не допускається вимагання від особи, яка домоглася винесення остаточного судового рішення проти держави, ініціювання окремого провадження з його

примусового виконання;

- державні органи не можуть довільно посилатись на відсутність коштів як на виправдання невиконання зобов'язань за боргом, визначеним судовим рішенням.

Невиконання судових рішень є досить гострою проблемою в судочинстві України. Про це свідчить статистика Європейського суду з прав людини. станом на 30 листопада 2014 року на розгляді в Європейському суді перебувало загалом 71600 справ проти держав-сторін Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з них 13600 справ – проти України, що складає 13,3% від загальної кількості справ. Станом на 30 листопада 2014 року Україна займала перше місце за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду [239]. З метою забезпечення ефективного виконання рішень, постановлених Судом у таких справах проти України, він застосував процедуру «пілотного» рішення.

О.А. Гончаренко на основі аналізу правової природи «пілотних рішень» сформулював визначення. «Пілотне рішення» – остаточне рішення в справі, що розглядається в першочерговому порядку, у якій Європейський суд з прав людини визнає порушення прав, гарантованих Конвенцією, а також встановлює, що подібне порушення має масовий характер через системно-структурну дисфункцію правової системи держави-відповідача та накладає на державу-учасницю зобов'язання вжити певних заходів загального характеру для зупинення порушень зааналогічними справами та недопущення їх виникнення у майбутньому, виконання якого знаходиться під особливим наглядом з боку Комітету Міністрів Ради Європи. [240, с.247-248].

Зауважимо, що на сьогодні щодо України Європейським судом прийнято 7 «пілотних рішень». Першою такою справою стало рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» від 15 жовтня 2009 року. В основі справи - численні аналогічні порушення Конвенції у зв'язку з невиконанням або надмірною тривалістю виконання в Україні остаточних рішень національних

судів про відшкодування та у зв'язку з відсутністю ефективних національних засобів юридичного захисту щодо таких порушень. Держава-відповідачка повинна невідкладно – не пізніше ніж упродовж одного року від дати, на яку це рішення набуває статусу остаточного відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції, – запровадити ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів юридичного захисту, спроможних забезпечити адекватне й достатнє відшкодування за невиконання або затримки у виконанні рішень національних судів відповідно до принципів, установлених практикою Суду» [241].

Слід вказати, що в 2014 році Європейський суд надіслав Уряду України 500 справ, які відносяться до категорії справ, що розглядались у «пілотному» рішенні Європейського суду «Юрій Миколайович Іванов проти України» щодо тривалого невиконання рішень національних судів. До Європейського суду Уряд України направив свою позицію у 543 таких справах [239].

Україна робить певні кроки для того, щоб покращувався процес виконання остаточних рішень. Важливим результатом є прийняття Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» № 4901-VI, який набрав чинності 1 січня 2013 року. Відповідно до нього держава гарантує виконання рішення суду про стягнення коштів та зобов'язання вчинити певні дії щодо майна, боржником за яким є державний орган, державні підприємство, установа, організація або юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється згідно із законодавством [242].

Зазначимо, що принцип правової визначеності безпосередньо пов'язаний із виконанням судового рішення. Основною метою звернення особи до суду – є захист свого права. Важливо, щоб суд не тільки визнав, що право порушено, а головне, щоб рішення суду про поновлення права виконувалось. Адже, якщо рішення не виконується, тоді нівелюється весь сенс правосуддя. Стрижнем правової визначеності є стабільність, визначеність правового статусу особи. Вважаємо, що принцип правової визначеності реалізується при виконанні судового рішення, яке створює впевненість в справедливості, об'єктивності та передбаченості судового процесу.

### Висновки до розділу 3

Важливим за значенням для врегулювання суспільних відносин є правозастосовний процес. Оскільки результатом правотворчого процесу є прийняття нормативно-правового акту, то кінцевою метою правозастосовного є втілення акту в життя. Дати належну оцінку якості, дієвості нормативно-правовому акту можливо лише в процесі правозастосування. Важливим та необхідним підґрунтям правозастосовного процесу є принцип правової визначеності. Оскільки, нормативно-правові акти реалізуються на практиці, на їх основі приймаються правозастосовні акти, які визначають обсяг належної поведінки, а досить часто й правові обмеження.

До вимог, що випливають з принципу правової визначеності в правозастосовному процесі належать:

- реалізація правозастосовного розсуду (дискреції) в межах чітко визначених законом;
- обов'язкове виконання нормативно-правових актів;
- необхідність конкретизації нормативно-правових актів;
- системне та однакове застосування нормативно-правових актів;
- можливість ознайомлення з актами правозастосування;
- остаточність, стабільність та обов'язкове виконання судового рішення.

Визначено, що зв'язок принципу правової визначеності й *правозастосовного розсуду* є очевидним. Правозастосовний розсуд сприяє подоланню невизначеності в законодавстві, але він повинен здійснюватись виключно в рамках, установлених законом. З урахуванням принципу правової визначеності, основною метою правозастосовного розсуду є врегулювання суспільних відносин у разі відсутності норми чи невизначеного її формулювання шляхом прийняття спеціально уповноваженим органом найбільш доцільного рішення по справі виключно в межах, чітко визначених законом.

Якість та ефективність нормативно-правових актів виявляється в процесі їх

реалізації. Для того, щоб суспільні відносини були стабільними, визначені права реалізовувались на практиці, нормативно-правові акти потребують *обов'язкового виконання*. Негативним явищем в площині правової визначеності є відсутність ефективного механізму дії закону. Адже якщо закон регламентує положення правового статусу особи, а на практиці не виконується, особа потрапляє у ситуацію невизначеності та нестабільності.

Однією з причин неналежного виконання нормативно-правових актів є їх невизначеність, відсутність практики уточнення положень, які викликають труднощі. Тому вимогою, що випливає з принципу правової визначеності є *конкретизація положень нормативно-правових актів*, основною метою якої є надання визначеності нормам права. Конкретизація не є створенням нової норми, а є лише уточненням, наданням зрозумілості уже існуючій нормі.

*Системне та однакове застосування нормативно-правових актів* є важливою вимогою принципу правової визначеності. Адже єдність в застосуванні норм права є гарантією стабільності, правової безпеки, визначеності правового статусу особи. Єдність правозастосування, крім втілення правової визначеності, виконує ряд супутніх завдань: стає на заваді корупції, підвищує рівень поваги та довіри до органів державної влади, суду. Важливе значення в даному аспекті відіграють вищі судові органи. Зокрема в Україні гарантом однакового застосування нормативно-правових актів, шляхом узагальнення судової практики, є Верховний Суд України, діяльність якого направлена на утвердження верховенства права, а отже, й правової визначеності.

*Можливість ознайомлення з актами правозастосування, зокрема із судовими рішеннями* вирішує питання доступності судової практики для населення, формує уявлення про вирішення власної справи (у разі, якщо особа звертається до суду); створює єдину судову практику; зменшує кількість безпідставних звернень до суду.

Принцип правової визначеності безпосередньо пов'язаний з правом на справедливий судовий розгляд та проявляється в остаточності *судового рішення*

*та обов'язковості його виконання.*

Судове рішення повинно відповідати принципу правової визначеності в змістовному плані та процедурному. До змістовних вимог судового рішення доречно віднести:

- *вмотивованість*, яка означає, що в основі судового рішення чітко визначені мотиви на основі яких прийнято те чи інше рішення. У практиці Європейського Суду вмотивованість пов'язується з правом бути вислуханим, яке у свою чергу є запорукою справедливого рішення суду;
- *чіткість* – означає зрозуміле викладання судового рішення, що слугує гарантією визначеності для особи;

До процедурних вимог судового рішення в аспекті принципу правової визначеності відносяться:

- *своєчасність*, яка відповідно до Конвенції означає розумний строк судового розгляду, тобто в період якого права особи будуть захищені. Своєчасний розгляд справи є основою для стабільності суспільних відносин, оскільки зволікання в справі породжує невизначеність суспільних відносин, безпорадність особи.
- *остаточність судового рішення*, що в практиці Європейського Суду іменується терміном «*res judicata*» та складається з наступних елементів: прийняті судами «остаточні», тобто рішення, що набрали законної сили, судові постанови не підлягають перегляду; неприпустимо повторно розглядати справу, по якій суд прийняв рішення; остаточне рішення може бути оскаржене й при цьому не бути відступом від принципу правової визначеності, якщо він здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення правосуддя; оскарження остаточних судових рішень повинно бути обмежено певним терміном;
- *виконання судового рішення*, що є необхідною умовою для захисту прав особи, чіткого визначення її правового статусу. З аналізу практики Європейського суду з прав людини випливає, що зміст принципу правової визначеності щодо виконання судового рішення складають наступні елементи: виконання судового



рішення є невід'ємною частиною судового розгляду; на державі лежить прямий обов'язок забезпечувати належне та своєчасне виконання рішення суду, що набрало законної сили; затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправданий у виняткових випадках; затримка не повинна бути такою, що позбавляє сутності право, яке захищається; державні органи не можуть довільно посилатись на відсутність коштів як на виправдання невиконання зобов'язань за боргом, визначеним судовим рішенням.

## ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання, що полягає у розкритті сутності принципу правової визначеності, виявленні вимог, що складають його зміст у процесі правотворчості та правозастосуванн.

Отримані в процесі дослідження результати дозволяють зробити такі висновки:

1. Принцип правової визначеності має глибокі історичні витoki. Вважаємо, що фактично даний принцип з'являється з моменту появи писаних джерел права, зокрема Законів XII таблиць, Дигестів Юстиніана, Салічної Пrawdи, Руської Пrawdи, Литовських Статутів та ін. Адже поява писаних джерел дозволила широкому колу осіб знати свої права, обов'язки, мати певну свободу дій і рішень. Такий хід речей упорядковував суспільні відносини, робив їх стабільними та зрозумілими. Значний розвиток принцип отримав у римському праві, зокрема в судовій практиці та пов'язується із терміном «*res iudicata*». Правова визначеність становила основу остаточності та законності судового рішення. Інститут законної сили судових рішень забезпечував стабільність і визначеність суспільних відносин.

Протягом зміни історичних епох змінювались й погляди філософів, юристів на право та закон. У добу Середньовіччя було чітко вказано (зокрема Фоною Аквінським) на таку ознаку закону як опублікування, що фактично відповідає правовій визначеності.

Філософи Нового часу вже чітко сформулювали такі вимоги до закону, як точність, чіткість та передбачуваність, що сприяють стабільному правовому положенні людини. Отже, основу принципу правової визначеності історично складає формальна визначеність правових норм, яка робить суспільні відносини прогнозованими, впорядкованими та стабільними.

2. Термін «правова визначеність» є багатоаспектним та багаторівневим поняттям. У науковій літературі він розглядається як важлива ознака права –

формальна визначеність, під якою розуміють визначеність змісту норм права; визначеність процесу прийняття нормативно-правових актів та визначеність процесу правозастосування. Також актуальності набуває підхід до правової визначеності як до природного права людини і громадянина, що припускає природну можливість кожної людини і громадянина знати і розуміти своє правове становище в суспільстві та державі.

Правову визначеність можна визначити, як комплексну правову категорію, що відображається в поінформованості особи щодо свого правового статусу в державі та суспільстві й гарантує його стабільність.

Властивість визначеності реалізується в принципі правової визначеності, який є загальним принципом права та об'єктивною гарантією існування верховенства права, його формальним аспектом.

Широке відображення даний принцип знайшов у праві Європейського Союзу. Даний принцип є загальним та відноситься до джерел права Європейського Союзу та зобов'язує органи влади забезпечити доступність з'ясування права тими, до кого воно застосовується.

Широке поширення принцип правової визначеності знайшов у практиці Європейського суду з прав людини. Принцип правової визначеності прямо не закріплений у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але Європейський суд з прав людини неодноразово формулював його для мотивування прийнятих рішень і наголошував на важливості даного принципу для правової безпеки особи.

Легальне закріплення принципу правової визначеності в законодавстві України на сьогодні відсутнє. Окремі аспекти правової визначеності розкриваються в практиці Конституційного Суду України. Тому актуальним є питання про закріплення даного принципу на законодавчому рівні, щоб дало змогу гарантувати виконання, уточнення нормативно-правових актів; остаточність та обов'язковість виконання судових рішень.

Принцип правової визначеності слід розуміти як елемент верховенства права, що полягає в чіткості, точності, доступності й однозначності правових

норм, системності та єдності правозастосування, зокрема остаточності та обов'язковому виконанні судового рішення, що надає можливість учасникам відповідних правовідносин у розумних межах передбачити наслідки вчинюваних дій та бути впевненим у незмінності свого правового статусу.

Метою принципу правової визначеності є створення умов для стабільності правових відносин, можливості осіб спрогнозувати правові наслідки своїх дій, забезпечити право на справедливий суд, передбачене Конвенцією про захист прав людини і основних свобод.

Основні вимоги, що складають зміст принципу правової визначеності повинні реалізовуватись у процесі правотворчості та правозастосування, тому їх можна поділити на: 1) вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правотворчості, які поділяються на змістовні та процедурні; 2) вимоги, що конкретизують принцип правової визначеності щодо правозастосування.

3. Визначено, що до змістовних вимог нормативно-правового акту, що впливають з принципу правової визначеності доцільно віднести:

- визначеність нормативно-правових актів, в основу якої покладено вимогу чітких, точних формулювань законодавчих настанов, що дозволяє громадянам при вчиненні тієї чи іншої дії передбачити наслідки, які можуть настати. Така прогнозованість наслідків є гарантією стабільності правового статусу особи, а отже, правової впевненості. Новаційним в аспекті правової визначеності є Закон України «Про Національну поліцію», у якому чітко визначені дії поліцейського. Така конкретність підвищує ефективність виконання обов'язків самого поліцейського, усуває суперечності з приводу правомірності його дій, полегшує громадянам розуміння своїх прав та обов'язків у взаємовідносинах з поліцією, оскільки виключає потребу звернення до додаткових інструкцій, положень, які регулюють діяльність поліцейських;
- доступність нормативно-правових актів, що означає зрозумілість певного акта для відповідних адресатів;
- несуперечливість (однозначність) нормативно-правових актів, що

унеможливиює двоєке трактування норм;

- відсутність прогалин у праві. При визначеності та повноті правового регулювання суспільних відносин існування прогалин у праві зводиться до мінімуму. У разі наявності прогалин, аналогія повинна застосовуватися з урахуванням принципу правової визначеності, який є основою для захисту прав, свобод особи від свавілля держави;
- чітке визначення меж правозастосовного розсуду (дискреції) в нормативно-правових актах.

4. До процедурних вимог, що впливають з принципу правової визначеності варто віднести:

- своєчасне та обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів, що виступає важливою та необхідною основою правової визначеності, гарантує упевненість громадян у стабільності правовідносин, дозволяє спрогнозувати власні дії, а загальним кінцевим результатом є довіра населення до держави;
- надання достатнього часу на зміни в системі правовідносин з огляду на нововведені правила (відтермінування введення в дію актів, уникнення негайної дії тощо), що надає змогу громадянам пристосуватися до нових умов;
- заборона зворотної сили закону, що забезпечує стабільність та визначеність правових відносин, слугує гарантією правового статусу особи. Оскільки закон, що має зворотну дію підриває стабільність правових відносин, визначеність правового статусу особи і, як наслідок, порушує, зменшує, обмежує права осіб;
- зведення до мінімуму кількості нормативних правових актів з одного й того ж питання. Дотримання даної вимоги дозволяє говорити про визначеність суспільних відносин, гарантує однозначність, чіткість та зрозумілість нормативно-правових актів;
- стабільність та своєчасне оновлення нормативно-правових актів, що забезпечує ефективне, послідовне, розраховане на тривалий проміжок часу правове регулювання суспільних відносин. Результатом стабільності нормативно-правових актів є те, що залишається незмінними коло прав і обов'язків суб'єктів правових відносин, негативні наслідки за протиправну

поведінку.

У той же час законодавство повинно оновлюватися, що є основою для усунення дублювання норм права, забезпечення захисту прав людини. Позитивним у даному аспекті є оновлення вітчизняного законодавства у сфері правоохоронних органів. Позитивним у даному аспекті є оновлення вітчизняного законодавства у сфері правоохоронних органів. Зокрема прийнятий Закон України «Про прокуратуру», який зумовлений необхідністю якісних змін у прокуратурі, Закон України «Про Національне антикорупційне бюро», Закон України «Про Національну поліцію», що став першим кроком до кардинальної зміни цього відомства та інші.

5. Важливим за значенням для врегулювання суспільних відносин є правозастосовний процес. Оскільки результатом правотворчого процесу є прийняття нормативно-правового акту, то кінцевою метою правозастосовного є втілення акту в життя.

До вимог, що впливають з принципу правової визначеності в правозастосовчому процесі, належать:

- реалізація правозастосовного розсуду (дискреції) в межах, чітко визначених законом, що сприяє подоланню невизначеності в законодавстві. З урахуванням принципу правової визначеності, основною метою правозастосовного розсуду є врегулювання суспільних відносин в разі відсутності норми чи невизначеного її формулювання шляхом прийняття спеціально уповноваженим органом найбільш доцільного рішення по справі виключно в межах, чітко визначених законом;
- обов'язкове виконання нормативно-правових актів, що надає суспільним відносинам стабільності;
- необхідність конкретизації нормативно-правових актів, основною метою якої є надання визначеності нормам права. Конкретизація не є створенням нової норми, а є лише уточненням, наданням зрозумілості уже існуючої норми;
- системне та однакове застосування нормативно-правових актів, що є гарантією стабільності, правової безпеки, визначеного правового статусу особи,

підвищує рівень поваги та довіри до органів державної влади, суду;

- можливість ознайомлення з актами правозастосування вирішує питання доступності практики для населення; формує єдину судову практику; зменшує кількість безпідставних звернень до суду.

- остаточність, стабільність та обов'язкове виконання судового рішення.

6. Судове рішення повинно відповідати принципу правової визначеності у змістовному та процедурному плані. До змістовних вимог судового рішення доречно віднести: вмотивованість, яка означає, що в основі судового рішення чітко визначені мотиви, на основі яких прийнято те чи інше рішення, та чіткість, яка полягає в зрозумілому викладенні судового рішення, що слугує гарантією визначеності для особи.

До процедурних вимог судового рішення в аспекті принципу правової визначеності відносяться: своєчасність й остаточність судового рішення та обов'язковість його виконання.

Своєчасність відповідно до Конвенції означає розумний строк судового розгляду, тобто в період якого права особи будуть захищені. Своєчасний розгляд справи є основою для стабільності суспільних відносин, оскільки зволікання в справі породжує невизначеність суспільних відносин, безпорадність особи.

Остаточність судового рішення в практиці Європейського Суду іменується терміном «*res judicata*» та складається з наступних елементів: прийняті судами «остаточні», тобто рішення, що набрали законної сили, судові постанови не підлягають перегляду; неприпустимо повторно розглядати справу, по якій суд прийняв рішення; остаточне рішення може бути оскаржене й при цьому не бути відступом від принципу правової визначеності, якщо він здійснюється з метою виправлення судової помилки, неправильного здійснення правосуддя; оскарження остаточних судових рішень повинно бути обмежено певним терміном.

Виконання судового рішення, що є необхідною умовою для захисту прав особи, чіткого визначення її правового статусу та складається з наступних

елементів: виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового розгляду; на державі лежить прямий обов'язок забезпечувати належне та своєчасне виконання рішення суду, що набрало законної сили; затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправданий у виняткових випадках; затримка не повинна бути такою, що позбавляє сутності право, яке захищається; державні органи не можуть довільно посилатись на відсутність коштів як на виправдання невиконання зобов'язань за боргом, визначеним судовим рішенням.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. П. Погребняк. – Х., 2009. – 41 с.
2. Погребняк С. П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної соціальної правової держави / С. П. Погребняк // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Т. 21(60), № 2. – С. 74–81.
3. Леони Бруно. Свобода и закон / Бруно Леони ; пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
4. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – М. : Харвест, 2002. – 528 с.
5. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн [Електронний ресурс] / В. П. Глиняний. – Режим доступу: <http://studies.in.ua/idpzk-glinjanij-vp/1765-zakoni-xii-tablic.html>.
6. Матвеева Ю. І. Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності / Ю. І. Матвеева // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників VII Міжнар. «круглого столу», (м. Львів, 9-10 грудня 2011 р.). – Львів : Галицький друкар, 2012. – 2-е вид., виправ. і доп. – С. 362–373.
7. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 2004. – 704 с.
8. Вишневский Г. А. Действие принципа *res judicata* как необходимое условие обеспечения справедливости / Г. А. Вишневский // Современное право. – 2013. – № 11. – С. 76–83.
9. Хорунжий С. Н. Становление и развитие института законной силы судебного решения / С. Н. Хорунжий // Образование и право. – 2012. – № 12. – С. 275–283.
10. Дигесты Юстиниана / [пер. с латинского] ; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. :

Статут, 2002. – Т. 2. – 602 с.

11. Законы XII таблиц [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://www.thelatinlibrary.com/12tables.html>.
12. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник / Д. В. Дождев ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М., 2008. – 704 с.
13. Ярошенко І. С. Актуальні питання римського цивільного процесу / І. С. Ярошенко // Правове регулювання економіки. – 2012. – № 11/12. – С. 278–290.
14. Рехтина И. В. Истоки принципа правовой определенности (res judicata) в законодательстве Древнего Рима [Электронный ресурс] / И. В. Рехтина // Сайт НП «СибАК». – Режим доступа : <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/9782-res-judicata>.
15. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития [Электронный ресурс] / Рудольф Иеринг ; [пер. с нем.]. – С.-Пб. : Типография В. Безобразова, 1875. – Часть первая. – 309 с. – Режим доступа : <http://constitutions.ru/?p=5714>.
16. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник / Є. М. Орач. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
17. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2004. – 944 с.
18. Бэкон Ф. Сочинения : в 2-х т. / Ф. Бэкон ; сост., общ. ред. и вступ. статья А. Л. Субботина. – 2-е испр. и доп. изд. – М. : Мысль, 1977. – Т. 1. – 567 с.
19. Волинець В. В. Аналіз функцій держави та специфіка їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса / В. В. Волинець // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 8. – С. 95–102.
20. Монтеск'є Ш. Про дух законів [Электронный ресурс] / Ш. Монтеск'є. – Режим доступа : <http://www.lnu.edu.ua/faculty/pravo/TG/spirit.pdf>.
21. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Фирма «Стелс» БИМПА, 1995. – 304 с.

22. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Станіслав Петрович Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 433 с.
23. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / А. І. Кормич – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта, 2012. – 334 с.
24. Награбова Л. В. Аспекти співвідношення права та закону у поглядах Дж. Бентама / Л. В. Награбова // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – № 2-1, ч. 2. – С. 430–435.
25. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.
26. Ярмоленко І. Співвідношення категорій «право», «закон», «моральність» у теоретико-правовій концепції Б. О. Кістяківського / І. Ярмоленко // Юридична Україна. – 2009. – № 7. – С. 7–11.
27. Берви-Флеровский В. В. Свобода рѣчи, терпимость и наши законы о печати / В. В. Берви-Флеровский. – М. : Книга по Требованию, 2012. – 270 с.
28. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права [Электронный ресурс] / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с. – (Классика российской цивилистики). – Режим доступа : [http://civil.consultant.ru/elib/books/23/page\\_4.html#2](http://civil.consultant.ru/elib/books/23/page_4.html#2).
29. Малютін І. А. Розвиток принципу верховенства права в контексті доктрини природного права / І. А. Малютін // Адміністративне судочинство. – 2012. – № 3/4. – С. 61–68.
30. Дайси А. В. Основы государственного права Англии / Переводъ О.В. Полторацкой подъ редакціей проф. П.Г. Виноградова. – М.: Типографія Т-ва И.Д. Сытина, 1907.
31. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право: Пер. з нім. // Проблеми філософії права. – 2004. – Том II. – С. 83–94.
32. Принцип правовой определенности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1854507>.

33. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія / В. С. Бігун. – К., 2011. – 303 с.
34. Ильин И. А. Теория права и государства / И. А. Ильин ; [воспр. по изд. 1915 и 1956 гг.]. – М. : Зерцало, 2003. – 550 с.
35. Алексеев С. С. Собрание сочинений : в 10 т. / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2006. – Т. 4 : Линия права. – 544 с.
36. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора / А. Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.
37. Демин А. В. Неопределенность в налоговом праве и правовые средства ее преодоления : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.04 / Демин Александр Васильевич ; Московский гос. юрид. ун-т им. О. Е. Кутафина. – Екатеринбург, 2014. – 452 с.
38. Рукавишникова А.А. Генезис категории «правовая определенность» в современной юридической науке / А.А. Рукавишникова // Вестник Томского государственного университета. Право. – 2014. – №3 (13). – С. 71–81.
39. Романец Ю. Правовая определенность или безнаказанность? / Ю. Романец // Юрист. – 2011. – № 49. – С. 6–8.
40. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 ро- ку зі змінами, внесеними згідно із законами № 2222-IV від 08.12.2004, № 2952-VI від 01.02.2011, № 586-VII від 19.09.2013, № 742-VII від 21. 02. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
41. Пресняков М. В. Правовая определенность и принцип разумной сдержанности законодателя: проблема формальной и материальной правовой определенности [Электронный ресурс] / М. В. Пресняков. – Режим доступа : <http://x7sbaj7auwnffhk.xn-p1ai/article/4410>.
42. Власенко Н. А. Неопределенность в праве и правовое регулирование / Н. А. Власенко // Судебное правоприменение: проблемы теории и практики : сб. статей / под ред. В. М. Сырых. – М. : РАП, 2007. – С.38-40.
43. Rabban O. The fallacy of legal certainty: why vague legal standards may be better for capitalism and liberalism /O. Rabban // Boston University Public Interest Law

Journal. – 2010. – Vol. 19, № 175. – P. 175–191.

44. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Ф. А. фон Хайек ; пер. с англ. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.

45. Назаренко Т. Н. Принцип «правовой определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации [Электронный ресурс] // Сайт Управления Судебного департамента в Смоленской области. – Режим доступа : [http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press\\_der&op](http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press_der&op).

46. Богачова Л. Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика) [Електронний ресурс] / Л. Л. Богачова. // Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2. – С. – 1–13 Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp\\_2013\\_2\\_74.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_74.pdf).

47. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу / С. Головатий // Право України. – 2011. – № 5. – С. 159–173.

48. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти / А. М. Приймак // Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки». – К., 2010. – Т. 103. – С. 53–55.

49. Савчин М. В. Основні принципи діяльності Конституційного суду України по тлумаченню Конституції України / М. В. Савчин, Р. В. Марчук // Часопис Київського ун-ту права. – 2009. – № 2. – С. 83–89.

50. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та правової держави: єдність основних вимог [Електронний ресурс] / М. І. Козюбра // Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки». – К., 2007. – Т. 64. – С. 3–9. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/21174/%C4>.

51. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія / Ю. П. Битяк [та ін.] ; за ред.: Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. будівництва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 384 с.

52. Гультай М. Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду

України / М. Гультай, І. Кияниця // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 5. – С. 83–93.

53. Базов В. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві / В. Базов // Адміністративне судочинство. – 2013. – № 2. – С. 25–32.

54. Козлова М. Ю. Принцип правовой определенности (на примере антимонопольного законодательства) / М. Ю. Козлова // Вестник Волгоградского гос. ун-та. – Волгоград, 2011. – № 2(15). – С. 108–112.

55. Варламова Н.В. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека / Н.В. Варламова // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 4(41). – С. 94–109.

56. Ушакова Л. В. Принцип правовой определенности как элемент нормативно-правовой конструкции социального государства : Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования [Электронный ресурс] / Л. В. Ушакова. – С. 1–12. – Режим доступа : <http://old.problemanalysis.ru/Dokladi2/Ushakova.pdf>.

57. Марочкин С. Ю. Верховенство права на внутригосударственном и международном уровнях: динамика развития и взаимодействия / С. Ю. Марочкин // Государство и право. – 2013. – № 10. – С. 85–94.

58. Верховенство права. Керівництво для політиків / Інститут з прав людини і гуманітарного права ім. Рауля Валленберга ; Гаазький інститут з інтернаціоналізації права. – 2012. – 44 с.

59. Доклад о верховенстве права, утвержденный Венецианской комиссией на 86-й пленарной сессии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2011)003rev-rus).

60. Панов М. І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України / М. І. Панов // Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. – Вип. 128. – С. 8–19.

61. Свирин Ю. А. Принцип правовой определенности в гражданском процессе /

- Ю. А. Свиринов // Современное право. – 2013. – № 11. – С. 95–98.
62. Податковий кодекс України : за станом на 22.05.2015 / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
63. Европейское право: [учебник] / [под ред. Л. М. Энтина]. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 720 с.
64. Стрельцова О. В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу / О. В. Стрельцова // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 14. – К., 2003. – С. 265–269.
65. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / В. Кернз ; [пер. з англ.]. – К. : Знання КОО, 2002. – 381 с.
66. Татам А. Право Європейського Союзу / А. Татам ; [пер. з англ.]. – К. : Абрис, 1998. – 424 с.
67. Право Європейського Союзу : навч. посібник / за ред. Р. А. Петрова. – К. : Істина, 2011. – 376 с.
68. Хартли Т. К. Основы права Европейского Сообщества: Введение в конституционное и административное право Европейского Сообщества / Т. К. Хартли ; пер. с англ. и науч. ред. В. Г. Бенды. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 703 с.
69. Гаджиев Г.А. Конституционные принципы рыночной экономики (развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации) / Гаджиев Г.А. – М.: Юристъ, 2004. – 286 с.
70. Сухарева О. О. Правовая определенность как принцип законодательной деятельности на примере Испании [Электронный ресурс] / О. О. Сухарева. – Режим доступа : [www.lomonosov-msu.ru/archive](http://www.lomonosov-msu.ru/archive).
71. Reynolds Paul. Legitimate Expectations and the Protection of Trust in Public Officials / Paul Reynolds // Public Law.– Vol. 2011. – P. 330–352.
72. Магрело М. Концепт «законних очікувань» в принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? / М. Магрело // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. –

№3. – С. 127–136.

73. Барбук А.В. Защита законных ожиданий и прямое применение международного права / А.В. Барбук // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://elib.org.ua/belorusianlaw/ua\\_show\\_archives.php?](http://elib.org.ua/belorusianlaw/ua_show_archives.php?)

74. Маркс (Marckx) против Бельгии : Постановление ЕСПЧ от 13 июня 1979 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://europeancourt.ru/uploads.pdf>.

75. Eur. Court H. R. Brumarescu v. Romania, Judgment of 28 October 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ius.info/EUII/EUCHR>.

76. Рябих проти Росії: Постанова Європейського суду з прав людини від 24 липня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm>.

77. Сухарева О.О. Правовая определенность как принцип законодательной деятельности на примере Испании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [onf.msu.ru/archive/Lomonosov\\_2007](http://onf.msu.ru/archive/Lomonosov_2007).

78. Висновок Конституційного Суду України від 2 червня 1999 року № 2-в/99 у справі за зверненням Верховної Ради України щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України» вимогам статей 157 і 158 Конституції України // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 3. – С. 7.

79. Рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 5. – С. 19.

80. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2009 р. № 7-рп/2009 у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в



Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 32. – Ст. 1084.

81. Рішення у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України Закону України «Про міліцію» // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 5. – С. 11–17.

82. Постанова Вищого адміністративного суду України від 06.03.2013 р. № П/800/141/13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-dostrokovje-pripinennja-povnovazhen-narodnogo-deputata-uk-doc134932.html>.

83. Журавлева О. О. Принцип правовой определенности и акты высших судебных органов в налоговом праве [Электронный ресурс] / О. О. Журавлева // Журнал российского права. – 2011. – № 4. – С. 73–77. – Режим доступа : <http://www.justicemaker.ru>.

84. Султанов А. Р. Правовая определенность в надзорном производстве ГПК РФ и практика Конституционного Суда РФ [Электронный ресурс] / А. Р. Султанов // Право и политика. – 2007. – № 5 – Режим доступа : <http://www.ibil.ru/index.php?area=1&id=657&p=articles&type=review>.

85. Масаладжиу Р. Принцип правовой определенности в науке, практике ЕСПЧ и его влияние на доступность правосудия на стадии надзорного производства в гражданском и арбитражном процессе / Р. Масаладжиу // Арбитражный и гражданский процесс. – 2009. – № 7. – С. 22–25.

86. Mak V. Standards in European Private Law: A Model for European Private Law Pluralism – [Електронний ресурс]. / V. Mak // Tilburg Law School Research Paper. – 2013. – 28 с. – Режим доступу : URL: <http://ssrn.com/abstract=2302562>.

87. Право Європейського Союзу : підручник / за ред. В. І. Муравйова. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.

88. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

89. Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства. Рішення Європейського суду з прав людини по справі від 25 листопада 1999 р. [Електронний ресурс]. —

Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/SO0564.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO0564.html).

90. Погребняк С. П. Вимоги до нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності / С. П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3(42). – С. 42–53.
91. Назаренко Т. Н. Неопределенность в российском праве : дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Т. Н. Назаренко. – М., 2006. – 213 с.
92. Ажнюк Л. Мовні права особи з погляду юридичної лінгвістики / Л. Ажнюк // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика». – Херсон, 2013. – Вип. 19. – С. 200–205.
93. Косович В. Логічні засоби забезпечення досконалості нормативно-правових актів України / В. Косович // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – Львів, 2014. – Вип. 59. – С. 17–27.
94. Пресняков М. Дискреционные полномочия и правовая определенность / М. Пресняков // Власть. – 2013. – № 5. – С. 163–166.
95. Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов.– М. : Норма : Инфра-М, 1998.– 122 с.
96. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13квітня 2012 р. № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370 (з наст. змінами).
97. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : за станом на 04 листоп.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004).
98. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович. – 2-ге вид., зі змінами й доп. – К., 1994. – 176 с.
99. Легка О. В. Взаємозв'язок правозастосовної техніки з іншими видами юридичної техніки / О. В. Легка // Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутрішніх справ. – Дніпропетровськ, 2014. – № 2. – С. 23–29.
100. Пильгун Н. В. Перспективи вдосконалення юридичної техніки в Україні / Н. В. Пильгун, А. С. Смітюх // Юридичний вісник. – 2015. – № 1. – С. 42–46.
101. Постановление Конституционного Суда РФ от 25 февраля 2004 г. № 4-П

«По делу о проверке конституционности пункта 10 статьи 75 Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации» и части первой статьи 259 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросом Верховного Суда Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru>.

102. Постановление Конституционного Суда РФ от 27 мая 2003 г. № 9-П «По делу о проверке конституционности положения статьи 199 Уголовного кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан П.Н. Белецкого, Г.А. Новиковой, Р.В. Рукавишниковой, В.Л. Соколовского и Н.И. Таланова» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.garant.ru>.

103. Постановление Конституционного Суда РФ от 20 июля 2012 г. № 20-П «По делу о проверке конституционности положений части первой статьи 125 и части первой статьи 152 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданки Р.Г. Мишиной» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.garant.ru>.

104. Про Національну поліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 02 липня 2015 р. № 580-VIII. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

105. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби [Електронний ресурс] : Наказ МВС України від 28 липня 1994 року № 404. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

106. Про міліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 20.12.1990 № 565-XII. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

107. Червяковский А. В. Факторы, влияющие на доступность кодифицированных актов // Кодификация законодательства: теория, практика, техника : материалы Междунар. науч.-практ. конф., (Нижний Новгород, 25-26 сент. 2008 г.) / под ред. д.ю.н., проф., засл. деятеля науки РФ В. М. Баранова, канд. юрид. наук, доцента Д. Г. Краснова. – Н. Новгород : Нижегородская академия МВД России : Торгово-пром. палата Нижегородской обл., 2009. – С. 381–391.

108. Цивилистические правовые традиции под вопросом. По поводу докладов Doing Business Всемирного банка: Перевод с французского. Т. 1 / Пер.: Грядов А. - М.: Волтерс Клувер, 2007. - 184 с.
109. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. – 2-е изд., пересмотр. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. – 496 с.
110. Биля-Сабадаш І. О. Мовностилістичні правила вираження змісту нормативних правових актів [Електронний ресурс] / І. О. Биля-Сабадаш // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 35–42. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09bionpa.pdf>.
111. Сидорчук І. П. Доступность законодательства как условие реализации прав и свобод граждан / И. П. Сидорчук // Механизм правового регулирования общественных отношений: теория и практика : материалы Междунар. науч.-практ. конф., (Гродно, 4-5 апр. 2008 г.) / ГрГУ им. Я. Купалы ; редкол.: Р. Н. Ключко (отв. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2008. – С. 66–68.
112. Власенко Н. А. Неопределенность в праве: природа и формы выражения [Электронный ресурс] / Н. А. Власенко // Журнал российского права. – 2013. – № 2. – Режим доступа : <http://www.center-bereg.ru/1576.html>.
113. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні / А. М. Мірошніченко . – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Алерта, 2010. – 270 с.
114. Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1984. – 100 с.
115. Про регламент Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
116. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів України та набрання ними чинності [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 10 черв. 1997 р. № 503/97/. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
117. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
118. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних

спеціальностей вищих навчальних закладів] М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

119. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462 (з наст. змінами).

120. Цивільний кодекс України : за станом на 16 січня 2003 р. (із змінами та доп.) / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 435-IV – Ст. 356.

121. Погребняк С.П. Колізії в законодавстві України та шляхи їх переборення: дис. ...канд. юрид. наук: спец.: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / С.П. Погребняк. – Х., 2001. – 201 с.

122. Мірошніченко А. Законодавче закріплення принципів вирішення колізій / А. Мірошніченко // Слово національної школи суддів. – 2013. – №2. – С.163–167.

123. Портнов А. В. Види колізій у законодавстві України / А. В. Портнов, О. В. Москалюк // Юрист України. – 2012. – № 1/2. – С. 5–12.

124. Про авторське право і суміжні права [Електронний ресурс] : Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua.

125. Рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) // Офіційний вісник України. – 2001. – № 24. – Ст. 1076.

126. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918 (з наст. змінами).

127. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35. – Ст. 56 (з наст. змінами).

128. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М.: Госюриздат, 1960. – 511 с.
129. Безруков С. С. Оценочные понятия и термины в уголовно-процессуальном законодательстве [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.09. – Омск, 2001. – 22 с. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/kriminal-process/ocenochnyye-ponjatija-i-terminy-v-ugolovno-processualnom-zakonodatelstve.html>.
130. Фуфалько Т. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу пропорційності / Т. М. Фуфалько // Вісник ХНУВС. – Х., 2012. – № 1(56). – С. 52–59.
131. Олссон (Olsson против Швеции: Решение Европейского суда от 24 марта 1988 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echr.ru/documents/doc/2461423/2461423.htm>.
132. Лю и Лю против Российской Федерации: Постановление Европейского суда от 06 декабря 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lawmix.ru/abrolaw/3348>.
133. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. – 2-е изд., пересмотр. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. – 496 с.
134. Пушняк О. В. Набуття чинності нормативно-правовими актами в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Пушняк // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 748–754. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10rovavu.pdf>.
135. Бычков А. Презумпция знания закона [Электронный ресурс] / А. Бычков // ЭЖ-Юрист. – 2012. – № 42. – Режим доступа : [http://www.gazetayurist.ru/new\\_paper/index.php](http://www.gazetayurist.ru/new_paper/index.php).
136. Мірошніченко А. М. Чи потрібен Закон України «Про нормативно-правові акти»? [Електронний ресурс] / А. М. Мірошніченко, Ю. Ю. Попов // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 362–372. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-1/09matnpa.pdf>.
137. Будько З. М. Момент набуття чинності та введення в дію нормативно-

правового акта в контексті забезпечення реалізації права на знання особою своїх прав та обов'язків / З. М. Будицький // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Серія «Юридичні науки». – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – № 1. – С. 60–65.

138. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 21. – Ст. 920 (з наст. змінами).

139. Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 р. № 1-рп/99 у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – Ст. 255.

140. Окрема думка судді Конституційного Суду України М. І. Козюбри стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 2. – С. 25–26.

141. Мірошніченко А. М. Колізії в правовому регулюванні земельних відносин в Україні / А. М. Мірошніченко . – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Алерта, 2010. – 270 с.

142. Рішення Конституційного Суду України від 5 квітня 2001 р. № 3-рп/2001 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки) // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1933.

143. Жилінкова І. Дія норм сімейного законодавства у часі / І. Жилінкова // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 108-117.

144. Ухвала Верховного Суду України від 14 липня 2010 р. про визнання дій щодо підвищення відсоткової ставки неправомірними, зобов'язання вчинити дії та відшкодування моральної шкоди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon-i-normativ.info>.

145. Москалюк О.В. Порівняльний аналіз конституційно-правового регулювання зворотної дії норми права у часі / О.В. Москалюк // Часопис

Академії адвокатури України. – 2011. - №13. – С. 1–6.

146. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія / Ю. А. Пономаренко. – К. : Атіка, 2005. – 288 с.

147. Окуньков Л. О. Конституции государств Европы : в 3-х т. / Л. О. Окуньков // Т. 3. – Москва, 2001. – 167 с.

148. Конституция Республики Мальта от 1964 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=145>.

149. Конституция Португальской Республики от 02 апреля 1976 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=141>.

150. Конституция Беларуси от 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=138>.

151. Коваленко Т. О. Надмірна конкретизація та невиправдана деталізація як різновиди юридичних дефектів земельно-правового регулювання / Т. О. Коваленко // Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки». – К., 2012. – Т. 144–145. – С. 110–113.

152. Шечук І. Основні види правотворчих помилок у законодавстві України: деякі теоретичні аспекти / І. Шечук // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – Львів, 2014. – Вип. 59. – С. 35–42.

153. Про відпустки [Електронний ресурс] : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

154. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. // Ліга : Закон Еліт : комп'ютер. –прав. система / Всеукр. мережа розповсюдження прав. інф. – [Електрон. прогр.]. – Версія 8.8.1. – К., 2009. – Заг. з вказів. для користувачів. – Щоден. оновлення.

155. Шемшученко Ю. До проблеми формування законодавчої політики в Україні / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Право України. – 2005. – № 11. – С. 3–7.

156. Андрейцев В.І. Актуальні проблеми вдосконалення правової системи України / В. І. Андрейцев. - К. : ЄАПШ, 2007. - 113 с.

157. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. – К. : Правова єдність, 2009. – 1008 с.



158. Монастирський Д. А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д. А. Монастирський. – К., 2009 . – 20 с.
159. Абрамчук М. В. Критерии качества законодательства: понятие и их практическое соблюдение в Российской Федерации / М. В. Абрамчук // Право в современном мире: вопросы защиты прав человека : материалы Междунар. науч.-практ. конф., (Екатеринбург, 5 декабря 2014 г. Молодежная секция). – Екатеринбург , 2014. – С. 8–12.
160. Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
161. Про Національне антикорупційне бюро [Електронний ресурс] : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
162. Султанов А. Р. Восстановление нарушенных прав и правовая определенность [Электронный ресурс] / А. Р. Султанов // Российская юстиция. – 2011. – № 4. – С. 58–61. – Режим доступа : <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=10&art=1970>.
163. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
164. Березин А.А. Пределы правоприменительного процесса [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.01. – Нижний Новгород, 2007. – 21 с. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/teoria-prava/predely-pravoprimeritel'nogo-usmotrenija.html>.
165. Венгер В.М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу верховенства права / В.М. Венгер // Наукові записки. Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2012. – Т.144–145. – С. 49–54.
166. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Гасан і Чауш проти Болгарії» // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 4. – С. 224–229.
167. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі Ружанський проти Польщі» від 18 травня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.eurocourt.in.ua>.

168. Тихомиров Ю. А. Административное право и процесс : полный курс / Ю. А. Тихомиров. – М., 2001. – 652 с.

169. Головін А. Який стан, таке й виконання [Електронний ресурс] / А. Головін // Закон і бізнес. – Режим доступу : [http://zib.com.ua/ua/16307-vipravlyati\\_situaciyu\\_budemo\\_zminoyu\\_pidporядkuvannya\\_derzh.html](http://zib.com.ua/ua/16307-vipravlyati_situaciyu_budemo_zminoyu_pidporядkuvannya_derzh.html).

170. Білоскурська О.В. Актуальні питання механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України / О. В. Білоскурська // Часопис Київського університету права : Український науково-теоретичний часопис. – 2007. – №3. – С.78-82.

171. Залоило М.В. Конкретизация и толкования юридических норм: проблеме соотношения и взаимодействие [Электронный ресурс] / М.В. Залоило // Журнал российского права. – 2010. – № 4. – Режим доступа : [http://www.juristlib.ru/book\\_8858.html](http://www.juristlib.ru/book_8858.html).

172. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Вопленко. – М., 1976. – 117 с.

173. Гаврилова Ю. А. Конкретизация правовых норм и толкование права по объему / Ю. А. Гаврилова // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 5, Юриспруденция. – Волгоград, 2007. – Вып. 9 . – С. 40–48.

174. Коновалова Е. В. Об основных направлениях исследования феномена конкретизации в праве / Е. В. Коновалова // Вестник Самарского гос. экономического ун-та. – Самара, 2013. – № 8. – С. 109–113.

175. Черданцев А. Ф. Правовое регулирование и конкретизация права / А. Ф. Черданцев // Применение советского права : сб. статей. – Свердловск, 1974. – Вып. 30. – С.36–41.

176. Шмелева Г. Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании : монография / Г. Г. Шмелева. – Львов : Вища школа, 1988. – 108 с.

177. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 360 с.

178. Комиссаров К.И. Судебное усмотрение в советском гражданском процессе // Советское государство и право. – 1969. – №4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.scourt.gov.ua>.
179. Гордієнко О. С. Види конкретизації права / О. С. Гордієнко // Митна справа. – 2014. – № 2(92). – С. 17–21.
180. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV// Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088 (з наст. змінами).
181. Вильдхабер Л. Прецедент в Европейском Суде по правам человека / Л. Вильдхабер // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 5–12.
182. Виступ Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка на засіданні круглого столу щодо впливу реформи судової влади України на забезпечення єдності судової практики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>.
183. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України / Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2006. – Вип. 1. – 312 с.
184. Москвич Л. М. Стабільність судової практики як стандарт функціонування системи правосуддя / Л. М. Москвич // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1. – С. 28–34.
185. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.
186. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом [Електронний ресурс] : Закон України від 14.05.1992 № 2343-ХІІ. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
187. Судебные системы европейских стран : справочник / пер. с франц. Д. И. Васильева ; пер. с англ. О. Ю. Кобякова. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 336 с.
188. Федеративная Республика Германия : Законы. Гражданское процессуальное уложение Германии : Закон к Гражданскому процессуальному

уложенію / введ., сост. Вильфрід Бергманн. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 472 с.

189. Стецик Н. В. Технологія судової правотворчості: загальнотеоретична характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Стецик Назарій Володимирович. – Львів, 2011. – 205 с.

190. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

191. Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України : монографія / О. Г. Шило. – Х. : Право, 2011. – 472 с.

192. Романюк Я. Роль Верховного Суду України в забезпеченні принципу правової визначеності / Я. Романюк // Слово національної школи суддів України. – 2013. – № 3(4). – С. 6–13.

193. Про доступ до судових рішень [Електронний ресурс] : Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

194. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 2006 р. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/740-2006-%D0%BF>.

195. Сопільник Р. Л. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] / Р. Л. Сопільник. – Режим доступу : [irbis-nbuv.gov.ua](http://irbis-nbuv.gov.ua).

196. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : за станом на 04 листоп.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004).

197. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах / Н.Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.

198. Дикарев И. С. Принцип правовой определенности и стабильность окончательных судебных решений в уголовном процессе [Электронный ресурс]

/ И. С. Дикарев // Судья. – 2014. – № 10. – Режим доступа : <http://xn-7sbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/1019>.

199. Анишина В. И. Реализация принципа правовой определенности в российской судебной системе [Электронный ресурс] / В. И. Анишина, Т. Н. Назаренко // Судебная власть. – 2013. – Вып.2. – Режим доступа : [http://www.journalnio.com/index.php?id=1957&Itemid=117&option=com\\_content&view=article](http://www.journalnio.com/index.php?id=1957&Itemid=117&option=com_content&view=article).

200. Висновок № 11(2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://court.gov.ua/userfiles/visn\\_11\\_2008.pdf](http://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf).

201. Зайцев Ф. А. Мотивированность судебных постановлений как гарантия реализации права на справедливый суд [Электронный ресурс] / Ф. А. Зайцев // Право в Вооруженных Силах. – 2009. – Режим доступа : [http://www.juristlib.ru/book\\_6263.html](http://www.juristlib.ru/book_6263.html).

202. Хатзианастассиу против Греции: Решение Европейского суда по правам человека от 16 декабря 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://mmdc.ru/praktika\\_evropejskogo\\_suda](http://mmdc.ru/praktika_evropejskogo_suda).

203. Ван де Хурк против Нидерландов: Решение Европейского суда по правам человека от 19 апреля 1994 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://europeancourt.ru>.

204. Хірвісаарі проти Фінляндії: Рішення Європейського суду з прав людини від 27 вересня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>.

205. Вдовина Е. И. Проблемы «открытости для сторон» в гражданском процессуальном праве Германии и России (теоретический аспект) / Е. И. Вдовина // Арбитражный и гражданский процесс. – 2011. – № 1. – С. 24–28.

206. Суоминен против Финляндии: Решение Европейского суда по правам человека от 1 июля 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litigation.by/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka>.

207. Проніна проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 18 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974\\_096](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_096).
208. Куйбіда Р. Посібник із написання судових рішень / Р. Куйбіда, О. Сироїд. – К. : Дрім Арт, 2013. – 224 с.
209. Загайнова С.К. Законная сила судебного акта и res judicata: сравнительный анализ / С.К. Загайнова // Юридическая наука и образование. – 2009. - №2. – С. 146-160.
210. Доповідь Голови Верховної Ради України Володимира Литвина на загальних зборах Національної академії правових наук України 24 вересня 2010 р. «Європейська конвенція про захист прав людини та завдання юридичної науки в Україні» // Голос України. – 2010. – 25 верес. (№ 179). – С. 2–3.
211. Пелісьє і Сассі проти Франції: Рішення Європейського суду з прав людини від 29 березня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980\\_398](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_398).
212. Филатова М.А. О процессуальных механизмах исполнения постановлений Европейского суда по правам человека / М.А. Филатова // Вестник ВАС РФ. – 2013. – №9. – С. 282–286.
213. Жуйков В. М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию [Электронный ресурс] / В. М. Жуйков. – М. Статут 2006. – 77 с. – Режим доступа : <http://vs-ra.org/library>.
214. Коруч У. З. Принцип правової визначеності як елемент права на справедливий судовий розгляд у контексті практики Європейського суду з прав людини / У. З. Коруч // Часопис Київського ун-ту права. – 2012. – № 3. – С. 395–399.
215. Брумареску против Румынии: Постановление Европейского суда по делу от 28 октября 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke>.
216. Праведная против России: Постановление Европейского суда по делу от 06 июня 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

[http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn\\_zakon/strasburg/denisov.htm](http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/denisov.htm).

217. Денисов против России: Постановление Европейского суда по делу от 06 марта 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn\\_zakon/strasburg/denisov.htm](http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/denisov.htm).

218. Сардин против России: Решение Европейского суда по делу от 12 февраля 2004 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn\\_zakon/strasburg/sardin\\_des.htm](http://www.chernoby186.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/sardin_des.htm).

219. Христов проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 19 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974\\_443](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_443).

220. Обзор судебной практики Европейского суда по правам человека: роль прокурора при рассмотрении дел, не относящихся к сфере уголовного права // Европейский суд по правам человека. – 2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.echr.coe.int/Documents/Research\\_report\\_prosecutor\\_RUS.pdf](http://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_prosecutor_RUS.pdf).

221. Пономарьов проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 3 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974\\_434](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_434).

222. Ігонін Р. В. Принципи судової влади / Р. В. Ігонін // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – Число 1. – С. 24–29.

223. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [Електронний ресурс] : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).

224. Мірошніченко С. Рішення Європейського суду з прав людини і національне законодавство: вплив, взаємозв'язок, наслідки / С. Мірошніченко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 50–55.

225. Деркач Н. Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень / Н. Деркач // Слово національної школи суддів України. – 2013. – № 3(4). – С. 52–57.

226. Нешатаева Т. Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. – М., 2004. – 624 с.

227. Сердюк В.О. Проблеми правореалізації судової правотворчості в Україні / В.О. Сердюк // Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – 2013. – № 3–2. – С. 63–66.
228. Городовенко В. Принцип обов'язковості судового рішення / В. Городовенко // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 1. – С. 160–173.
229. Горнсбі проти Греції: Рішення Європейського суду з прав людини від 19 березня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.uazakon.com/documents/date\\_7y/pg\\_iyclow.htm](http://www.uazakon.com/documents/date_7y/pg_iyclow.htm).
230. Імобільярде Саффі проти Італії: Рішення Європейського суду з прав людини від 28 липня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980\\_075](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_075).
231. Серинг против Соединенного Королевства: 7 июля 1989 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://litigation.by/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka>.
232. Метаксас против Греции: Постановление Европейского Суда по правам человека от 27 мая 2004 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.chernobyl86.ru/spisok/zakon/osn\\_zakon/strasburg/metaxas.htm](http://www.chernobyl86.ru/spisok/zakon/osn_zakon/strasburg/metaxas.htm).
233. Лізанец проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 31 травня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974\\_216](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_216).
234. Дешко Л. Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини / Л. Дешко, Ю. Мазур // Публічне право. – 2012. – № 4 (8). – С. 167-173.
235. Бурдов проти Росії: Рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980\\_045](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_045).
236. Райлян против Российской Федерации: Постановление Европейского Суда по правам человека от 15 февраля 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим



доступа: <http://www.precedent.in.ua/ru/index.php?id=1338155983>.

237. Півень проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://court.gov.ua/userfiles/file/court\\_gov\\_ua\\_sud5010/Konvenciya\\_z\\_prav/st\\_6/Piven.pdf](http://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_6/Piven.pdf).

238. Шмалько проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980\\_226](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_226).

239. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2014 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/160>.

240. Гончаренко О. А. Правова природа «пілотних рішень» Європейського суду з прав людини // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 243–249.

241. Юрій Миколайович Іванов проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 15 жовтня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974\\_479](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_479).

242. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень [Електронний ресурс] : Закон України від 05.06.2012 № 4901-VI. – Режим доступу : [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).